

A magyar nyelv 2. személyű személyvégződései (nyelvtörténeti tanulmány)*

HONTI László

Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest
Nyelvtudományi Intézet, Budapest

0. Bevezetés

A következőkben a magyar nyelv Sg2. és Pl2. személyt jelölő morfémáit vizsgálom meg történeti szempontból. Azért vélem szükségesnek ezt a nagyon sokszor tanulmányozott kérdést elővenni, mert – megismervén a szakirodalmat – több tekintetben is komoly hiányérzetem támadt. Ez két okból fakadt: tapasztalatom szerint egyrészt a magyar nyelv történészeinek uralisztikai tájékozottsága olykor mérsékeltnak nevezhető (erről ld. pl. Rédei 1991b), másrészt olykor finnugristák is bizonytalankodva igazodnak ki a magyar nyelv történetének némely részleteiben (erről ld. pl. E. Abaffy 1991a). E buktatókat elkerülendő igyekeztem alaposan elmélyedni mind a legfontosabb uralisztikai, mind a releváns magyar nyelvtörténeti szakirodalomban. Olyan tömegű szakirodalmon kellett átrágnom magamat, hogy közben többször is megfordult a fejemben, jobb lenne föladni, de a kíváncsiság mindig továbbkényszerített... Több alkalommal is segítséget kellett kérnem mindkét szakterület egyes művelőitől. Ezért bizakodom abban, hogy talán nem követtem el nagyon súlyos hibákat, amikor górcső alá vettem az általam korrigálandónak és kiegészítendőnek vélt állásfoglalásokat. A hibák menységét és minőségét minimalizálandó, igyekszem mindig nagyon pontosan ismertetni mások álláspontját, legtöbbször idézetekkel.

E témakörben már jóval korábban is írtam pár tanulmányt. Mostani vizsgálódásaim során láttam be, hogy némely pontokon módosítanom kellett egy-két korábbi nézetemet, jelenlegi ismereteim szerint tehát én is követtem el hibákat egykoron (remélem, hogy most éppen nem fogok)...

---

* Ezúton is megköszönöm cikkem lektorainak az alapos munkát és az értékes észrevételeket!

Ebben a dolgozatban is olyan hangváltozásokkal operálok, amelyek a hagyományos uralisztikai–magyar hangtörténeti nézetekkel – olykor talán csak látszólag – többé-kevésbé szembenállnak. A magyar nyelvtörténeti szakirodalom tanulmányozása során be kellett látnom, hogy – bármilyen furcsának is hat – nem vagyok úttörő ezen a téren. Akár mottóul is választhattam volna Benkő Lorándnak a következő nyilatkozatát: „A magyar hangtörténet kutatásában egyre több, régebben »szabályosnak« vélt hangváltozásról bizonyul be – mind finnugor–magyar viszonylatban, mind a belső magyar fejlődések körében –, hogy az egynemű, kivételtelen voltakba vetett hit tarthatatlan. A toldalékok hangalaki fejlődésében pedig a szokásostól eltérő mozzanatoknak éppen egész serege áll előttünk. Ezért hangfejlődési eltérésekre, szembenállásokra – különösképpen a toldalékok alaki kérdéseinek megítélésében – nem szabad jellegbeli és kronológiai szempontból döntően meghatározó téziseket építeni. Ez a hangtörténeti megfontolás természetesen vonatkozik a magyar birtokos személyjelek történetére is: egykori személyes névmások suffixálódásának jellegét és idejét a bennük lezajlott hangfejlődések esetleges különbségei nem határozhatják meg alapvetően” (Benkő 1980: 191); ez persze igei személyragjaink történeti megítélésére is igaz.

Gyakran megtörténik, hogy a nyelvi változások nyom nélkül eltüntetnek bizonyos elemeket, és emiatt a kutatók olykor lépre mehetnek. Ez esett meg egyebek közt az alapnyelvi **t* többesjellel a magyarban, ti. nyomtalanul eltűnt (ez azonban tudtommal nem vezetett félre senkit sem), valamint látszatra a **j* múltidőjellel az osztjákban és részben a magyarban, ezért írhatta Bárczi Géza a következőt: „bizonyos déli osztják nyelvjárások szerkesztésmódja, melyekben a pusztá igező a múlt idő töve, míg a jelen időt *-t* (< *-l*) időjellel képezik, amely azonos a *-t* < *-l* gyakorító képzővel, pl. *kit-* : *kitəm* 'fölkelttem', *kittəm* 'fölkelek'. Ugyanez a helyzet a magyar *sz*-szel bővülő *v* tövű igeik esetében, pl. *tě-sz* ~ *tőn* < *těü-n*; és ilyen lehetett a helyzet az *sz*-szel és *d*-vel bővülő *v* tövű igeik egy csoportjában is” (Bárczi 1982: 92). Az osztjákat illetően azonban le kell szögezni, hogy az osztj. *kitəm* 'fölkelttem' stb. időjel nélküli alakok csak látszatra nem tartalmazznak időjelet, az ugyanis megvolt és részben még ma is megvan bennük, mégpedig az ősi **j* múltidőjel lappang az ilyenféle osztják igealakokban, amely kimutatható a finn-permi nyelvekből (Rédei 1990: 76) és a magyarból is (Honti 1985: 71, E. Abaffy 1991b: 107–108). Ez az időjel megtalálható azonban a Steinitz gyűjtötte egyik déli osztják (a *keuši*) nyelvjárási anyagban (Hartung et al. 1989, Steinitz 1989) is, pl. *Keu etij* 'ging', *jűwij* 'wurde', *pīti* ~ *pītij* 'beggann', *tāņi* 'trat' (idézi Rédei 1990: 76, 77), *lōpəm* 'ich sagte', *lōpij* 'sie sagte' (idézi Rédei 1991a: 447, 448).

Tanulmányomban tehát anyanyelvünknek a Sg2. és a Pl2. személyű végződéseivel foglalkozom. E két személyt összesen öt végződés jelöli: a Sg2-nek négy funkcióhordozója, a Pl2-nek pedig egy hármas alternánsú morféma van. Ezen morféma túlnyomó többsége a 2. személyű **t-* kezdetű személyes névmásokkal függ össze történetileg, és ez a közlésem persze jelentős mértékben ellentétes a szakirodalomban foglaltakkal.

1. Tárgyalandó személyvégzõdéseink (az esetleges elõhangzók nélkül)

Sg2.

- d*: a tárgyias ragozású ige személyragja és a névszó birtokos személyjele,
- l*: az alanyi ragozású kijelentõ módú jelen és múlt idejû, továbbá a feltételes módú, valamint (alternative) a felszólító módú ige személyragja,
- sz*: az alanyi ragozású jelen és az egykori (ma már csak periferiális használatú) jövõ idejû ige személyragja,
- $\emptyset$: az alanyi ragozású felszólító módú ige egyik végzõdése, (valamint) a jelen idejû *van* és *mégy* ige személyragja (*vagy- $\emptyset$* , *mégy- $\emptyset$*).

Pl2.

- tok/-ték/-tök*: igei személyrag és birtokos személyjel.

Ennek a kérdéskörnek is igen bõséges szakirodalma van. A legfontosabb szakirodalmi tételeket, nézeteket természetesen sorra veszem, és megjegyzések formájában közlöm a róluk kialakított véleményemet és a saját nézeteimet, végezetül pedig bemutatom, mibõl és miként születtek meg ezek a személyvégzõdések.

1.1. A Sg2. személyű végzõdések

1.1.1. A Sg2. személyű -*d* végzõdés

A Sg2. személyű *-d* igerag és birtokos személyjel hangalakjában természetesen az a váratlan, hogy zõngés zárhangot találunk benne zõngétlen helyett. E probléma is sok fejtõrést okozott a kutatóknak.

Budenz szerint a *-d* Sg2. sz. birtokos személyjel eredeti **-nd-*bõl származik (UA 331), ahol az **n* birtoktõbbesítõ morféma lett volna (igaz, sajátos mûszóval megnevezve, ld. alább a 3. megjegyzésben); ugyanígy vélekedett Szinnyei (1888: 103), majd Balassa – Simonyi (TMNy 708) is.

A TMNy – mai ismereteink szerint – még ennél különõsebb magyarázatot is adott a *-d* személyvégzõdés eredetére: „A cseremiszbén és a votjákban *-d* a második személy ragja: cser. *pokted* hajtsz, *tolad* jössz; votj. *šotod* adsz... [Bekezdés] Nincs okunk kételkedni benne, hogy a második személynek ez az

ugor *-d* (magyar *-l*) ragja eredetileg egy volt a második személyű *te* névmással. Ez a finnmarki lapp dialektusban *d*-vel kezdődik, az osztjákban és a vogulban pedig *n* hanggal, s ezek szerint az a lehetőség sincs kizárva, hogy eredetileg a névmásnak is *d* volt a mássalhangzója, ép úgy mint a személyragnak” (TMNy 595–596; én emeltem ki, H. L.).

Beke (1926: 106) okkal elutasította a magyar (és a permi nyelvek) *-d*-jének **-nt*-ből való magyarozatát, amelynek *n*-je a finniségiben, a lappban és a mordvinban a birtok többes számát jelölte, ill. jelöli (megvan továbbá a vogul többes számú tárgyat és birtokot jelölő paradigmában is).

Melich (1913: 338–339) azzal számolt, hogy a Sg2. sz. birtokos személyjel kezdetekben (nyilván a magyar nyelv önálló történetének egy korai szakaszában) összetételi utótag volt, amelynek *t*-je szórványos zöngésülésben vett rész, mint pl. a *dug* szóban.¹ Melich (1913: 339) szerint tehát a *-d* szuffixum *-t*-ből keletkezett, viszont nyelvemlékeinkben több *-t* alakú Sg2. sz. birtokos személyjelet is vélt találni, ezek hitelességében azonban Beke (1926: 106–107) kételkedett. Melich nézetéről Haader Lea kolléganőm véleményét kértem, és ő levélben (2020. I. 19.) azt közölte velem, hogy teljesen valószínűtlen az ilyen funkciójú *-t*-nek a nyelvemlékes korbeli létezése, amely ellenvést a korabeli dokumentumok hibaelemzései igazolják.

Kálmán Béla a magyar *-d* előzményeként a Budenz-, Szinnyei- és Balassa – Simonyi-féle elképzeléssel kísérteties hasonlóságot mutató módon szintén **-nt*-vel számolt, de az *n* mibeléntét értelmezendő eléggé meglepő ötlettel rukkolt elő: „Véleményem szerint az ugor alapnyelvben (talán már egyes finnugor nyelvjárásokban, hiszen a zürjén és votják példa erre mutat) volt két 2. személyű névmás: **t*• és **n*•. Az ugor és a permi nyelvekben a birtokos személyragozásban és az igeragozásban a 2. személyt eredetileg az *n*• névmással jelölték, mint a mai obi-ugor nyelvekben és a permi igeragozás egyes paradigmáiban. [Bekezdés] Az ősmagyar korban tehát a magyar birtokos személyragok (és az akkor kialakulóban levő igei tárgyas ragozás ragjai) a következők voltak: 1. személy: *-m*•, 2. személy: *-n*•. Mivel azonban főleg a névszókból az *-n*• suffixumnak más funkciója is lehetett, például locativus (a mai superessivus), valószínűleg raghalmozással segítettek őseink ezen a zavaró egybeesésen, mégpedig úgy, hogy az akkor már a régebbi *n*• 2. személynévmást kiszorító és egyeduralomra jutó *t*• névmási elemmel megtoldták a 2. személyt. A tővégi magánhangzóhoz járuló *-n*•*t*• birtokos személyragban az interkonszonantikus helyzetben levő magánhangzó igen ha-

¹ U/FU/Ug kori szavaink szókezdő zöngés mássalhangzójáról ld. Honti 2017b: 168, ugyanott további irodalommal.

mar kieshetett, és így még az ősmagyar kor elején *-nt* alakúvá vált a 2. személyű birtokos személyrag [amelynek sorsa így az alapnyelvi **nt* > magyar *d* hangváltozásnak megfelelően alakult, H. L.]. Valószínűleg ekkor kezdett a többes szám is kialakulni” (Kálmán 1965: 168–169). Abszolúte téves feltevés uráli, finnugor, ugor vagy ősmagyar kori Sg2. személyű *-n* személyjelölő morfémaival számolni (erről ld. Honti 2010–2011, 2012b, 2014), miként az is képtelenség, hogy ekkortájt kezdett volna kialakulni a többes szám (azaz a számjelölés). Nem kis meglepetésemre jóval később is előkerült ez az avított magyarázat: a magyar *-d* személyjelölőt Kulonen (1993: 95, 2001: 160–161) is a fent említett magyar nyelvtörténészekkel egyező módon **-nt*-ből magyarázta. Ezt csak úgy értelmezhetem, hogy bebetonozódott a kutatók agyába, hogy az egyes hangok a kötött morfémaiban is ugyanazon hangváltozási folyamatok elszenvedői voltak, mint az önálló lexémák szóhatárán belül (ld. erről a „0. Bevezetés” című pontban is)...

Bárcki és nyomában Benkő szentelt legfrissebben figyelmet a Sg2. személyű *-d* végződésnek, és teljesen hiteles magyarázatot talált arra, miért nem *-t* hangalakú ezen személyjelölőnk.

A 2. személyek végződésében megnyilvánuló diszkrepanciára Bárcki hívta fel a figyelmet az igeragok kapcsán: „Az egyes számban találjuk a *d*-s változatot – *látod* –, nyilván a birtokos személyjelezés hatására, a többes számban viszont az általánosabb *t*-t” (Bárcki 1982: 18, hasonlóan Bárcki 1975a: 57, 1990: 31), de az általa okként említett körülmény nem magyarázza meg a jelenséget, ti. mind az igei személyrag, mind a birtokos személyjel esetében ugyanazon körülményekkel kell számolnunk. Bárcki – nagyon helyesen – nem foglalkozott a *-d*-nek **-nt*-ből való értelmezésével, hanem – hangsúlyoznom kell, sajnálatosan anakronisztikus módon – személyjelölő szuffixumainknak a magyar nyelv önálló életében történt megszületését tette föl, és a *-d* megjelenését – Melichhez hasonlóan (ld. fentebb) – ő is a szókezdő helyzetben bekövetkezett (szórványos) zöngésülésre hivatkozva magyarázta: „A magyar birtokos személyragozásnak tehát mind az alapja – ősi finnugor szerkesztésmód –, mind az anyaga – ősi finnugor személyes névmások – a finnugor alapnyelvből sarjad, azonban e személyes névmások csak a magyar nyelv külön életében tapadtak hozzá a megelőző főnévhez, tehát személyes névmásból birtokos személyraggá alakulásuk már az ősmagyar kor eseményei közé tartozik... A magyarban a személyragokká váló személyes névmások mássalhangzója úgy fejlődik, mint szókezdő mássalhangzó, holott ha ezek már a finnugor alapnyelvben személyragokká váltak volna, odatapadva a megelőző névszóhoz, az eredetileg szókezdő mássalhangzó már ekkor hangzóközi helyzetbe került volna, és ennek a fonetikai helyzetnek megfele-

lő módon fejlődött volna; például a második személyű *-d*, *-t*- helyett *-z*-vé kellett volna válnia” (Bárczi 1975a: 55–56).² Ez az ugyancsak túlhaladott felfogás föltámadt egy viszonylag friss közleményben: „Sárosi az *m*- és *t*- kezdetű névmások igeraggá válását (agglutinációját s ezzel együtt hangzóközivé válását) már az alapnyelvben feltételezi (2003. 161),³ ámde ebben az esetben az *-m*-nek *-β*-vá, a *-t*-nek *-z*-vé kellett volna válnia” (Hegedűs 2011: 172).⁴

Bárczi utolsó munkáinak egyikében racionális magyarázatot adott a Sg2. személyű igerag és birtokos személyjel *-d*-jére: „A személyes névmás 2. személyéből... determináló elem fejlődött ki, ebből pedig tárgyrag...”,⁵ másrészt pedig birtokos jelzői funkciója is megmaradt. Így tehát egy adott időpontban *házat*•, ’a te házad’ és ’a házat’, ami még nem lett volna éppen veszélyes, de ebből alakult ki a ’házad’ és ’házat’ jelentés, ami már komoly zavarok, félreértések forrása lehetett volna. Ezért az egyik funkcióban a *-d* változat állandósult, s ez aztán átment az igeragozásba is, minthogy az igeragozás és a birtokos személyragozás között állandó az egymásra hatás” (Bárczi 1990: 26–27, ld. még 31). Lényegében ezzel megegyező értelmezés olvasható Benkőnél is további potenciális oppozíciós példákkal bővítve: „Az ősi fokon a *tš* ’te’ személyes névmásra visszamenő egyes szám 2. személyt jelölő formánsok: a birtokos személyjel (*fület* ’füled’) és a tárgyias igerag (*nézēt* ’nézed’) az ősmagyarban alakilag egybeestek részben a tárgyraggal (*fület* ’fület’), részben a múlt idő jelével (*nézēt* ’nézett’). Az igei és a névszói paradigma-rendszerek egyező *-t* formánsai nem zavarták egymást; annál inkább a két egybeeső névszói és a két egybeeső igei formáns. Itt a zavaró homonímia miatt hasadásnak kellett történnie; be is következett még az ősmagyarban, mert az egyes 2. személyű formánsok zöngésültek, és így a kívánatos *füled* : *fület*, *nézēd* : *nézēt* (> *nézēt*) szembenállások létrejöttek. A többes 2. személyű birtokos személyjelben, illetve igeragban azonban semmi szükség nem volt a *t* zöngésülésére, nem is történt meg máig sem: *fületék*, *néziték*” (Benkő 1988: 159–160, vö. még Benkő 1980: 194!).

² Úgy tűnik tehát, hogy Bárczinak fölsejlett az, hogy a lexémahatáron belül más eredménnyel járhatott a hangváltozás, mint a szuffixumokban vagy előzményükben.

³ Sárosi 2003/2005: 161.

⁴ Mutatis mutandis ez a szemlélet egybeesik Kulonen (1993, 2001) fentebb említett nézetével.

⁵ Erről ld. alább, az 1. megjegyzésben!

Megjegyzések

1. E fejezet kulcskérdése, miért *-d* a Sg2. személyű személyjelölő. A TMNy közölte cser. *pokted* 'hajtsz', *tolad* 'jössz' nem támogathatja azt a kijelentést, hogy a cseremisiz, a permi és a magyar alapján „eredetileg [ti. a finnugor alapnyelvben, H. L.] a névmásnak is *d* volt a mássalhangzója, ép úgy mint a személyragnak” (TMNy 595). A TMNy némileg ellentmondásosan nyilatkozik a magyar Sg2. személyű szuffixumokról, egyrészt a „*Véred* épen úgy eredetibb **vérend* helyett való, mint *harmad*, *negyed* = finn *kolmante-*, *neljänte-*”, ahol az *n* nyilván a „járulékrag” (így TMNy 604) megtestesítője, míg az igei személyrag „az ugor alapnyelvben pusztán *-d* volt” (TMNy 708–709), ill. korábban: „a magyar *irod* alak valaha ilyenformán hangzott: **irold*” (TMNy 607).

Az nem szolgálhat bizonyítékkul, hogy a finnmarki lapp dialektusban a 2. személyű névmás *d-* kezdetű, ez ugyanis egyértelműen **t-*ből keletkezett (ld. pl. Korhonen 1981: 127).

Nem igaz, hogy a cseremisiz Sg2. személyű igerag és birtokos személyjel *-d* hangalakú lenne. Bereczki a Sg2. személyű cseremisiz birtokos személyjellet *-t*, *-et*, *-(e)t*, *-äc*, *-äč* formában, az igeragot *-at*, *-et* hangalakban közli; a *t* csak közvetlenül nazális utáni helyzetben hangzik *-d*-nek, intervokális helyzetben pedig *-δ*-nek vagy kissé spirantizált *-d*-nek (Bereczki 1988: 343, 344, 1990: 20, 40–42, 53, 1994: 37, 2002: 53–54, 81; ezekhez vö. még Beke 1911: 74–75, 174–175, 302).

A permi nyelvekben fellépő *t ~ d* személyjelölő morféma *d* eleme nyilvánvalóan más hangtörténeti úton jött létre, mint a magyar *d* (vö. pl. Beke 1926: 106–108, ld. még Honti 2010–2011, 2014). „Gyakori jelenség... hogy a nyelvtani funkciót hordozó hangok nem vesznek részt a hangfejlődési folyamatokban”⁶ (Bereczki 2003: 86), vagyis nincs semmi akadálya sem annak, hogy **tš* személyes névmás alapnyelvi agglutinálódásával magyarázzuk a magyar *-d*-t is.

A magyar *-d* egyszerű és sallangmentes nyelvtörténeti értelmezése: „Egyes számú 2. személy: *-d* az alapnyelvi **tš* 2. személyű névmásból, zöngésüléssel” (Berrár 1967b: 417) keletkezett. Az viszont, hogy „A személyes névmás 2. személyéből... determináló elem fejlődött ki, ebből pedig tárgyrag” (Bárczi 1990: 26–27), teljesen téves feltevés.

⁶ Ezt persze már sokkal korábban is fölismerték, pl. „... a belső (szóközépi) és a végső (szóvégi) consonansok másképp fejlődtek, változtak, mint a szókezdők” (Szinyeyi 1888: 3).

2. A személyjelölő kötött morfémaák létrejöttét nem az uráli alapnyelvben bekövetkezett eseménynek tekinteni (így Bárczi 1975a: 55–56, ld. fentebb) annyira megalapozatlan kijelentés, hogy nem is érdemes rá több szót vesztegetni.

3. Nekem nem világos, mi lehetett a „nyomatékosító segéd-rag” (UA 330 kk.), az „-*n* nyomatékosító segédrag” (Szinyei), a „járulékrag” (TMNy). Tévédés, hogy az „ugor” nyelvekben *d*- kezdetű lett volna a Sg2. személyű névmás (így Szinyei); ha ez igaz lett volna, akkor vajon miért volt a Pl2. személyű névmás szókezdő mássalhangzója *t*? A „nyomatékosító segédrag” és a „járulékrag” engem a több későbbi finnugrista által emlegetett koaffixumra emlékeztet, amelyre hivatkozva indirekt módon valójában beismerték, hogy nem tudnak mit kezdeni az általuk éppen tárgyalt szegmentummal. Teljesen alaptalan természetesen egykori **-nt*-ből magyarázni a ma. *-d* személyvégződést, hiszen semmi sem utal arra, értelme sem lett volna, hogy a magyarnak egy korai életszakaszában állítólagos **n* többesítő morféma járult volna a Sg2. személyű főnévhez, megelőzve a birtokszóhoz agglutinálódott személyes névmási **t*- elemet, miként az is értelmetlen feltevés, hogy hajdani **n*- és **t*- kezdetű személyes névmás kombinálódott volna **-nt*-vé, és így ez az **-nt* szekvencia **-d*-vé válva lett volna birtokos személyjellé (ld. itt az 4. megjegyzésben), majd ez a tárgyas ragozásba bekerülve lett a határozott ragozás tárgyas igeragjává. Teljesen plauzibilis viszont Bárczi (1990: 26–27) és Benkő (1988: 159–160) magyarázata, mely szerint a homonim alakok megkülönböztetése végett következett be a **-t > -d* változás (ld. fentebb). Azt még fontos itt megjegyezni, hogy a korai ősmagyar hangváltozások (úgy mint a zöngétlen mássalhangzók zöngésülése és réshangúsodása) tették lehetővé mai személyjelölő végződéseink kialakulását.

4. Egyes szerzők szerint legalább a Sg2. személyű névmásnak két alakja volt, egy közelre és egy távolra mutató. Elsőként alighanem Munkácsi adott elő ilyen elképzelést, szerinte ui. lehetséges volt a ’te itt’ és a ’te ott’ megkülönböztetése (Munkácsi 1918–1919: 126). Julius Mark **t*- és **n*- kezdetű személyes névmási alakokkal számolt, az egyik jelentése ’du hier’, a másiké pedig ’du da’ lett volna (Mark 1931: 59). Collinder (1965: 135) is lehetségesnek gondolta, hogy a ’te’ személyes névmásnak volt *n*- és *t*- kezdetű változata is, de arra nem tért ki, lehetett-e köztük valamilyen funkcionális különbség is. Ez a feltevés – ha lenne némi realitása – indokolhatná Kálmán Bélának azt az ötletét, hogy a 2. személyű névmásnak két változata volt, egy közelre és egy távolra mutató: **te*, **ne*, amelyek **nt* alakú szuffixummá kombinálódtak és *-d*-vé váltak volna (Kálmán 1965: 169). Balázs (1973: 186–187) is azt pedzegette, hogy a kétféle, *n*- és *t*- kezdetű Sg2. személyű névmás a beszélő-

től való távolságot, ill. az ahhoz való közelséget érzékeltethette. Ezen téveszmék alapjául az szolgált, hogy az obi-ugor nyelvekben a 2. személyű névmások *n*- kezdetűek, továbbá a permi és a szamojéd nyelvek egy részében vannak *-n* alakú vagy elemű személyvégződések, illetve egyes rokon nyelvekben palatális magánhangzót tartalmaznak az egyes számú személyes névmások, másokban pedig veláris magánhangzó *e* névmások magánhangzója. Semmi okát nem látom annak, hogy kétféle hangalakú (és részben eltérő funkciójú) Sg2. személyű névmást kellene feltennünk az U/FU/Ug alapnyelvre, a kettősségnek ugyanis természetes hangtörténeti okai vannak (ezekről ld. Honti 2010–2011, 2012a: 122, 2012b: 73–76, 2014).

Hasonló, de másfajta realizációt javasoló ötlettel jelentkezett egy írásában Pusztay, valamint Zaicz etimológiai szótárának egy szócikkírója: „A személyes névmások a demonstratívák egy sajátos csoportját alkotják, ezért a személyes névmások esetében is föltehető a vokális kettősségével kifejezhető távolságjelölés. A 2. és a 3. személyben ez a viszony belátható (pl. **tš* 'te – itt a közelemben' ↔ **tš* 'te – ott távolabb' stb.)” (Pusztay 1993: 270); „Az uráli alapnyelvben a névmásnak magas és mély hangrendű változata is lehetett: **tš* 'te <itt>' ~ **to* 'te <ott>'” (ESz 832). Vö. előző bekezdés!

1.1.2. A Sg2. személyű *-l* végződés

„Az *-l*... az általános ragozású igék valamennyi paradigmájában az E/2. ragja lett, kivéve a kijelentő mód jelen idejét. Itt az *-l* kizárólag csak az ikés ragozásban lép fel” (E. Abaffy 1991b: 131), a szibilánstra végződő tövekben is ez szerepel.

Ismereteim szerint a Sg2. személyű *-l* igeragunk eredetét illetően három elképzelés látott napvilágot. Ezek a következők:

1. eleinte az agglutinálódott **tš* alapnyelvi Sg2. sz. személyes névmás mássalhangzójának *t > d/δ > l* változásával számoltak, esetleg már az U/FU alapnyelvre is feltettek *d*-t,
2. később inkább *l* (gyakorító, mozzanatos, reflexív) igeképzőben,
3. majd igenévképzőben vélték megtalálni a forrását.

1.1.2.1. Az *-l* igeragnak személyes névmásból való származtatása

Szinnyei (1888: 102–103) szerint a magyar nyelv korai életszakaszában **d > l* változással jött létre ezen végződésünk, amely hangváltozást hasonló, szórványos fejlődéssel igyekezett valószínűsíteni, pl. *medence > melence*. Ez a rag szerinte tehát természetesen összefügg a rokon nyelvek egy részében meglévő *-t* személyraggal.

Simonyi voltaképpen ugyanígy vélekedett, miután Sg2. személyű, *-d* személyragos cseremisiz és votják igealakokat idézett: „A magyar *l* hang pedig, mint tudjuk, szabályszerű fejleménye a köz-ugor *d*-nek, így pl. a *velő* szó *l*-je vagy a denominális igéket képező *-l*” (TMNy 595). Később Simonyi azonban így vélekedett: „Wie sich das ung. *-l* zu diesen Formen [pl. ma. *-t, -d, H. L.*] verhält, ist noch sehr dunkel, wir haben keine befriedigende Erklärung dafür” (Simonyi 1907: 350).

Szinnyei a Simonyi (1905) könyvéről írott kritikájában így szólt, módosítva az imént idézett, első állásfoglalását: „Az *l* finnugor előzőjére nézve szintén eltérő vélemények nyilvánultak, s én részemről Setälävel tartok, a ki *δ*-t vesz föl, nem pedig *d*-t, mint a szerző” (Szinnyei 1905: 443). Simonyi azonban az igeragok tárgyalásakor, nempedig a Szinnyei említette helyen (Simonyi 1905: 249) szól erről: „A második személynek *sz, l* és *d* a ragja. Az *sz* csak az iktelen tárgyatlan ragozás jelen idejében szerepel... – Az *l* és a *d* közül pedig nyilván a *d* az eredetibb hangalak, mert az rendes hangváltozás nyelvünkben, kivált ragokban s képzőkben, hogy a finnugor *d* *l*-re változik (ld. 248. l.). A *d* megvan a névszók birtokos személyragjában is: *házad, véred*; s megvan a rokon nyelvekben is...” (Simonyi 1905: 394, hasonlóan Simonyi 1907: 350).

Thomsen (1912: 27) is azzal számol, hogy $*t > *δ > l$ változás eredménye a magyar *-l* igerag.

Rejtélyesnek tűnt nekem, hol jelent meg Setälä ezen nézete: „Setälä (TuM. 124) és Szinnyei (NyK. XXXV, 443)⁷ úgy magyarázzák az ezen *-t* és a magy. *-l* közötti viszonyt, hogy a 'te' jelentésű finnugor $*tš$ névmásnak gyöngé fokon $*δš$ alakja volt, s a többi rokonyelvben az erősfokú $*tš$ vált személyraggá, az előmagyarban ellenben a gyöngéfokú $*δš$, csakhogy itt utóbb $δ > l$ változás történt. Tehát pl. *várnál* < $*várná-δ$ ” (Horger 1931: 16). – A „TuM.” nyilvánvalóan csak a Setälä 1887/1981 lehet, de ott nincs szó a magyar személyvégződésről. Szinnyei a 443. oldalon a megfelelő passzusban nem közöl forrást, nem jutottam a nyomára, miről lehet szó... Bárczi (1982: 100) ugyanennek a Setälä-kötetnek a 142. oldalára utal, de ott sincs szó erről. Mivel Horger (1931: 92) és Bárczi is – a többiekhez hasonlóan – 1886-os kiadást emleget, nyilván a doktori disszertációként készült változatról lehet szó, amely a jelek szerint nem teljesen azonos a Finnugor Társaság által publikált változattal, a disszertációhoz pedig nem sikerült hozzájutnom.

Horger elfogadja a Setälä előadta állítólagos magyarázatot: a „2. sz.-ű igealakok közül a jelentő mód jelen idejű úgy keletkezett, hogy a finnugor $*tš \sim$

⁷ Szinnyei 1905: 443.

*δš névmás a megelőző igerőhöz ragadt, a többiek pedig úgy hogy a *tš* ~ *δš* valamely megelőző igenévhez ragadt. Tehát pl. a *fázol* eredetileg 'fázik + te' volt, *várál* vagy *vártál* ellenben 'váró + te', 'várt + te'" (Horger 1931: 17, vö. még 23–24). Ergo: „Az alanyi ragozásban... csak egy olyan 2. sz.-ű alanyra mutató ragunk van, amely személynévmási eredetű, s amelynek ezért már kezdettől fogva a 2. sz.-ű alany jelölése volt a funkciója, t. i. az *-l* (> *-ál*, *-él*)” (Horger 1931: 21). E kérdésről ld. az „1.1.2.3. Az *-l* igeragnak igenévképzőből való származtatása” című pontban lévő 4. megjegyzést.

Zsirai erőteljesen bírálta Horgert: „Setälä az idézett helyen a finn imperatívusszal foglalkozik, a magyar *-l* személyragra pedig még célzást sem tesz; tudtommal különben ő soha sehol nem nyilvánított olyan véleményt, aminőt itt Horger a szájába ad. – Szinnyei magyarázatát meg félreérti, amikor a személynévmásnak két alakját teszi fel: egy erősfokú **tš* alakját, amelyből a finn–mordvin–cseremiszi *-t* személyrag lett volna, és egy gyöngéfokú **δš* alakját, amelyből a magyarban *-l* fejlődött volna. Szinnyei nem mondhatott, nem is mondott ilyesmit. A fokváltakozás csak a szó belsejében következhetett be, amikor tehát az illető névmás már raggá agglutinálódott: **-tš* ~ **-δš*” (Zsirai 1931: 197).

1.1.2.2. Az *-l* igeragnak igeképzőből való származtatása

Az 1930-as évektől azonban már gyakorító képzőben látták az *-l* forrását: Juhász 1939: 284, Berrár 1957: 52, Hajdú 1966/1973: 144, Nyíri 1973: 145–150, Benkő 1980: 237, 244, Bárczi 1982: 72, és talán ez tekinthető általános véleménynek (ld. E. Abaffy 1991a: 385).

A hagyományos történeti magyarázat szerint a *-lak/-lek* személyjelölő végződésben a Sg2. személyű *-l* igerag „lappang”, és ennek kapcsán is szokás szólni az *-l* eredetéről: „A *-lak*, *lek* tárgyas személyragban az *l* eredetileg igeképző lehetett, amely ráalkalmazással nyerte 2. személyű tárgyat jelölő szerepét” (Klemm 1928–1940: 122, hasonlóan Klemm 1925). Melich (1913/1914) és Klemm (1925) nem ért egyet az *-l* Sg2. sz. igeragnak a *-lak/-lek* tárgyas személyragban való jelenlétével, mondván, csak az ikes igékre volt jellemző az *-l*. Erről a végződésünkről egy önálló tanulmányban adom elő a nézetemet (Honti 2020b).

Juhász Jenő fogalmazta meg világosan, miért kell(ene) az *-l* végződésben az *-l* gyakorító képző leszármazottját látnunk: „A finnugor nyelvész jól tudja, hogy az egyes 2. személy *-l*: *eszél*, *haragszol* ragját szerfölött nehéz a finnugor nyelvekben ismeretes *-t* (finn *menet* 'még', mordvin *kulat* 'meghalsz', cseremiszi *ulat* 'vagy') raggal azonosítani, s ugyanilyen nehéz a finnugor **tš* 'te' névmás feltételezett **δš* alakjából magyarázni, mert az egyeztetéseknek

súlyos hangtani akadályuk van. Nem lesz-e egyszerűbb magyarázat, ha ezt az *-l* ragot azonosítjuk az *-l* gyakorító igeképzővel (*sujtol*, *hatol* stb.)? Erre a magyarázatra nemcsak azért gondolhatunk, mert másik egyes 2. személyű igeragunk, az *-sz*: *adsz*, *kérsz* is gyakorító igeképző, hanem azért is, mert a *vagy* és a *mégy* igealakok kétségtelenül igazolják, hogy a magyar igealak az egyes 2. személyben valaha nem is volt ragja (ld. erről az „1.1.4. A Sg2. személyű $\emptyset$ végződés” című pontot); az ilyen ragtalan igealakokhoz bátran járulhatott részben az *-sz*, részben az *-l* gyakorító képző, mert az igealakok lényegén voltaképpen semmit sem változtattak. [Bekezdés] Az eredmény: a magyar igeragozás rendszerének jelentékeny része a magyar nyelv külön életében, önállóan alakult ki” (Juhász 1939: 284–285). Ilyen nézetet olykor más kutatók is hangoztattak: Mészöly 1942: 91, Berrár 1957: 52, Rédei 1962: 422–423, 1989a: 202–205, 1989b: 153–154, Nyíri 1973: 148, Benkő 1980: 238, Bárczi 1990: 28–29, E. Abaffy 1991b: 131.

Berrár is egyértelműen elutasította az *-l* és az alapnyelvi ’te’ közti kapcsolatot: „Korábbi vélemény szerint az *-l* rag a *tš második személyű személynévmás gyenge fokú *δš alakjának folytatása $\delta > l$ hangváltozással. NyH⁷ 121; stb.). Ez a vélemény hangtani nehézségek miatt tarthatatlan” (Berrár 1957: 52, jegyzet).

Nyíri többször is foglalkozott igeragozásunk történetével, és erről a morfológiai problémáról is előadta markáns véleményét, pl. „Előmozdíthatta az *-l* igei személyrag kialakulását nemcsak a gyakorító *-l*, hanem a mozzanatos *-l* is; általában minden olyan *-l* képzős ige, melynek *-l* képzős alakjával alaki homonima lett a róla levált *-l* képzővel személyragos alakká lett ige” (Nyíri 1973–1974: 154, 2004: 22–23).

Hajdú röviden így összegezte – talán némi tartózkodást sugalló módon – az általánosnak mondható nézetet: „A Vx2Sg *-sz*, ill. *-l* morfémáját (*látsz*, *nézel*) általában gyakorító képzői eredetű időjelnek tartják, amely időjeltől adaptálódott a 2. személy jelölőjévé” (Hajdú 1966/1973: 144).

M. Korchmáros elmemozdító tanulmánya az *-l* és az *-sz* mibenlétének nyomozásakor figyelemre méltó észrevételeket tett: „Az *-l* személyragnak gyakorító képzőből jelenidőjelen keresztül való kialakulását az *-sz* személyrag ilyen eredetének analógiájára általában feltételezi nyelvtörténetünk, de meggyőző bizonyítékunk nincs (Juhász: MNy. XXXV 284–5., Berrár: MTM 52.).⁸ Mindenesetre furcsa, hogy míg az *-sz* nyomát valamennyi személyben megőrizték az *-sz*-szel bővülő igék, az *-l* egyetlen más személyben sem mutatható ki. Ez is amellet szól, hogy inkább speciálisan csak a má-

⁸ Juhász 1939: 284–285, Berrár 1957: 52.

sodik személyben érvényesülő szintaktikai helyzetet tételezzük fel, ha az új személyrag »születési helyét« keressük” (M. Korchmáros 1973–1974: 164; én emeltem ki, H. L.). „Az *-sz* időjel volt, és így eleve sem jelentkezhetett az ige csak a jelen és jövő időben: személyragként sem terjedt túl ezeken a használata. A múlt időbe és a feltételes, majd bizonyára utoljára a felszólító módba csak az *-l* szállíthatta – és szállította is – az újonnan felvett, második személyű alanyt kifejező jelentésmozzanatot. A két új, lényegében azonos funkciójú igeragnak eredeti mivoltából magával hozott jelentéstartalma később teljesen elhomályosodott, és ezután indulhatott meg a kijelentő mód jelen idejében az a kiegyenlítődség, amely még a XIX. században is folyamatában tapintható volt: használatuk napjainkra teljes mértékben a könnyebb ejtés kívánalmái szerint rendeződött át” (M. Korchmáros 1973–1974: 165).

E. Abaffy (1991a: 388–389) M. Korchmáros (1973–1974: 164–165) feltevése arra inspirálta, hogy más forrásból, reflexív képzőből magyarázza *-l* végződésünket. Ennek rövid összefoglalása: „Az E/2. *-l* rag eredete meglehetősen bizonytalan. Általában *-l* gyakorító képzőből eredeztetik, mely jelenidőjel funkción keresztül vált volna E/2. raggá. Ám egyrészt a magyarban még nyomokban sem tudunk kimutatni *-l* jelenidő-jelét, másrészt meglepő, hogy jelen idejű személyragként kizárólag az ikes ige paradigmájában szerepel; az iktelen igeeknek csak a múlt idejében, illetőleg a feltételes módjában jelentkeznek. [Bekezdés] Valószínűbb ezért, hogy az *-l* gyakorító képző nem időjelen keresztül értékelődött át raggá, hanem azon a reflexív funkción át, melyet vagy önmagában, vagy különösen gyakran a fgr. $*-\beta + -l > -\tilde{u}l/-\tilde{u}l$ képzőborkorban betölt: *omol, ömöl, hajol; mer : merül, nyom : nyomul*. E képzők éppen úgy az ige mediális, tárgyatlan voltát fejezik ki, mint az *-ik*. Az ikes ige és az *-ul/-ül* képzősök ma is komplementáris osztályt alkotnak olyanformán, hogy a képzett mediális ige vagy ikesek, vagy *-ul/-ül* képzősök” (E. Abaffy 1991b: 126).

Úgy tűnik, mintha M. Korchmáros ötlete és annak az E. Abaffy által újra-fogalmazott változata már Berrárnál és Bárczinál is szinte fölsejlene csírájában magyarázatként az, hogy az „*-l* személyrag ← igeképző (gyakorító, illetőleg visszaható jelentésű)” (Berrár 1967b: 417); „Mikor... az ikes ragozás is kezdett kialakulni (ld. *eneýc*), az *-l* időjeles alak az ikes ragozás második személyének funkciójában állapotodott meg (*születik, születel*), így az *-sz* az alanyi ragozás, az *-l* a visszaható–szenvető ragozás személyragjává lett. Az *-l*, úgy látszik, igen régi időkben jobban el volt terjedve – erre mutathatna az osztjában betöltött jelenidő-jel szerepe –, viszont időjelölő funkciója valószínűleg jóval korábban halványodott el, s innen magyarázható, hogy az *-l* más igeidőkre és igemódokra is áterjedt: *látnál, láttál, lá-*

tál, mégpedig nemcsak az ikes ragozásban, míg az *-sz* csak a jelen idő, jelentő mód egyes 2. személyében használatos rag maradt” (Bárczi 1982: 94, ld. még 92–93; én emeltem ki, H. L.).

Benkő (1980: 244) és Bárczi (1982: 72) a korábbi nézetet vallotta, és gyakorító képzői eredetűnek tekintette az *-l*-t; Bárczi *expressis verbis* elutasította azt, hogy ennek az *-l*-nek köze lenne a **tš* ’te’ névmáshoz (nyilván BENKŐ is így vélekedett, bár tudtommal nem szólt róla). „Az *-l* gyakorító képző, melyből időjelen át a személyrag fejlődött, finnugor (uráli) eredetű, ugyanaz a képző, mely a *sujtol*, *hatol*, *szólal*, *ugrál* stb. igében látható. Megfelelőire vö. o. [osztj., H. L.] *man-* ’megy’: *manl̥i-* ’mendegél’; vog. *ōn-* ’ül’, *ūnl-* ’ua.’; f. [finn, H. L.] *elä-* ’él’: *elele-* ’éldegél’... Az *-l* igei személyragot többen másképpen magyarázzák. Így a személyes névmásokból keletkezett személyragok közé sorolják, és a 2. személyű finnugor személyes névmásra, a **tš*-re viszik vissza eredetét. Ez korán hozzátapadt volna a megelőző igéhez és gyöngé fokának – **δ* – a magyarban *l* felelne meg... E magyarázat nyilván helytelen, a fgr. **t*-nek a magyarban *l* megfelelése nincs” (Bárczi 1982: 100–101).

1.1.2.3. Az *-l* igeragnak igenévképzőből való származtatása

Tudtommal Rédei (1989a: 202–205) volt az, aki az „állóvizet” igazán föl-kavarta, amikor az *-l* és az *-sz* személyvégződés elődjét igenévképzőben vélte megtalálni. A rokon nyelvi megfelelőekkel rendelkező *-l* deverbális nomenképzőt (pl. *fonal*, *fedél*) és pl. a nyelvjárási *föl* ’kochen’, *nöl* ’wachsen’ *l*-jét azonosította nyelvtörténetileg ezzel a személyraggal.

Ezt E. Abaffy elutasította a következő érvekkel:

1. noha ilyen eredetű személyvégzések vannak a rokon nyelvekben, ez a körülmény még nem igazolja, hogy az *-l* is így keletkezett volna,

2. participiumképzőből kiindulva azzal kellene számolni, hogy az ősmagyar korban (1. és 2. személyben (még) általános volt a nominális állítmány (E. Abaffy 1991a: 386, 387–388; vö. még Benkő 1980: 237). E. Abaffynak ez utóbbi érve azonban téves, hiszen Rédei javaslatának racionális eleme, hogy e végződés megszületését a 3. személyre teszi föl, ti. a 3. személyű igealakok nagyon gyakran névszói alakokból, participiumképzővel bővült formákból születtek meg; hogy mégsem tekintem helyesnek Rédei feltevését, ld. erről az „1.1.3. A Sg2. személyű *-sz* végződés” című pontban.

Azzal szokás számolni, hogy nyelvünk történetében a Sg3. személyben volt $\emptyset$ és (névszóképzői eredetű) *-n* személyrag, Rédei szerint e készlet még (ugyancsak névszóképzői, participiumi eredetű) *-sz* és *-l* igeraggal is bővült

volna; de vajon mi indokolta volna funkcionálisan az azonos személyi szerepkörű végzések ezen kavalkádját?

Megjegyzések

1. A reflexív képzőből való származtatást tetszetős gondolatnak látom, de azt hiszem, ennél sokkal jobb, természetes alaktan- és hangtörténeti alapú alternatívát említhetek („2.1.1. A Sg2. személyű *-d* végződés”).

2. Bárczi (1982: 92–94) közlése kapcsán megjegyzendő, hogy az osztják *-l* jelenidőjelnek semmi köze sincs az állítólagos, de tudtommal soha nem létezett hajdani magyar *-l* időjelhez.

3. Igaza van M. Korchmárosnak, hogy az *-l* esetében „inkább speciálisan csak a második személyben érvényesülő szintaktikai helyzetet tételezzük fel”, ill. hogy az *-sz*-nek személyragként való használata nem terjedt túl a jelen időn, hiszen létrejöttének körülményei szigorúan a praesenshez láncolták, ld. mindezt a „2.1.1. A Sg2. személyű *-d* végződés” című pontban! A 2. személyt kifejező *-l* funkciója szerintem azonban nem újonnan fölvetett szerep volt, hanem ab ovo ez volt a funkciója, és az *-sz* is a Sg2. személyhez volt láncolódva.

4. „A mult idejű *várt-ál, kért-él* és a felszólító *várj-ál, kérj-él* (valamint az ikes ragozású *fázz-ál, érkézz-él*) alakokban mai nyelvérzékünk szerint *-ál, -él* a személyrag. De a szlavóniai és palóc nyelvjárásokban a köznyelvtől eltérően rövid *a (á), e* hangzós *vártal* (~ *vártál*), *kértel*, *várjál* (~ *vârijál*), *kérjel* alakok vannak)” (Horger 1931: 16). Valószínűleg a szlavóniai és a palóc alak lehet az eredetibb, vö. *vártam, vártal* ↔ *vártál*. A *vártal* > *vártál*, *kértel* > *kértél* talán az eleve *várnák/várnék, várnál, várnánk, várnátok, várnának*, ill. *kérnék, kérnél, kérnénk, kérnétek, kérnének* analógiás hatására következhetett be; vö. ehhez még: *várjalak, kérjelek*. Ennek az *l*-nek mégis korán meg kellett jelennie, hiszen az *észik* és az *iszik* Sg2. imperatívusza a köznyelvben és nyelvjárásaink túlnyomó többségében tudtommal csak ezzel együtt létezik: *égy-él, igy-ál!*⁹

1.1.3. A Sg2. személyű *-sz* végződés

Talán ennek a személyragnak az eredetéről és történetéről született a legtöbb (hét) elképzelés.

⁹ A moldvaiban azonban az *igyál* mellett van *igy* is, ld. a „1.1.4.2. *lëgy, lëdzs* ’legyen’, *lëgy* (~ *van*)” című pontban.

Többen (Juhász 1939: 284–285, Berrár 1957: 52, Rédei 1962: 422–423, Nyíri 1973: 148, Benkő 1980: 238, E. Abaffy 1991b: 131) azt is állítják, hogy a Sg2. sz. igealak az alapnyelvben ragtalan volt. Ezt igazolandó egyebek közt a ma. *mégy*, vagy igealakokra hivatkoznak. Erről ld. a „2.1.4.1. *mégy*, vagy pontot. Ezekről a vélekedésekről Lakó (1990) írt megalapozott kritikát (ld. a „2.1.5. A hangváltozások sora a Sg2. személyű dentális mássalhangzójú személyjelölőkben” című pontban).

Akik véleményyt nyilvánítottak e rag forrásáról, a következő előzményekkel számoltak:

1. Jelenidőjelen keresztül gyakorító *sz* képzőből keletkezett: UA, TMNy, Simonyi (1907), Gombocz (1930, 1931, 1938), Juhász (1939), Sámson (1953), Tauli (1956), Horger (1926, 1927, 1931), Berrár (1957), Nyíri (1973), Hajdú (1966/1973, tartózkodóan), M. Korchmáros (1973–1974, „nem meggyőző”), Benkő (1980, 1988).
2. Nem szólt a lehetséges forrásról Melich (1910–1911, 1911), hanem csak a történetével foglalkozott.
3. A *-szal/-sze* enklitikus partikula volt az előzménye Kulcsár Endre (ld. TMNy 598) és Papp (1968, 2014) szerint.
4. Ugor kori *s* (~ vogul és osztják *s*) jelenidőjel folytatója Bárczi (1982) szerint.
5. Szintén *sz* jelenképzőből keletkezettnek vélte Mészöly (1942) és nyomában Nyíri (1973), de egyikük sem közölte, ez miből lett. Lehet, hogy ők is az obi-ugor *s*-re mint lehetséges történeti megfelelőre gyanakodtak?
6. Rédei (1989a) *sz* participiumképzőt látott benne, amely feltevését E. Abaffy (1991b) okkal utasította el.

E vélemények részletesebb ismertetése:

1. „Az E/2. *-sz* ragot már Budenztól... az *l*-t pedig a 30-as évektől kezdve gyakorító képzőből eredeztetik” (E. Abaffy 1991a: 385).

Budenz azt közli, hogy ezen igeragunk a jelen idejű igék (pl. *lesz*, *tesz*, *vonsz*) frekventatív tövének eleme, és alapnyelvi **-sk* frekventatív képzőből értelmezi (UA 27–34, 345, 352). Továbbá: „egy. 2. *-sz* (*tudsz*, *mondasz*, *versz*) eredeti értékére nézve v. ő. praesentis: *sz* (*lesz*, *tesz*, *vonsz* stb. votják: *-sk*: *todiško* = frequ. *-sk*) és v. ő. *te vagy*, *te mégy*” (UA 345, vö. még UA 32–33).

Ezt Simonyi így interpretálja: „Minthogy ezt a magyar hangfejlődés szerint nem származtathatni az ugor második személyrag *d* vagy *t* hangjából, Budenz más magyarázatot keresett. Úgy vélekedik, hogy az *irsz* olyan alak,

mint *léssz, téssz*, melyekben, az *sz* pedig a folyó cselekvés jele... Más szóval: azt hiszi, hogy volt kor, midőn minden ige felvehette a folyó cselekvésnek *-sz* jelét, de ez a képzés idővel elveszett s valami okból csak a második személy *sz-es* alakja maradt fenn” (TMNy 597–598).

„Az *sz* rag nem lehet a *d*-nek fejleménye, hanem csak ráértéssel válhatott személyraggá... valószínűleg annak az elavult nyelvszokásnak a maradványa, mely szerint a folyó cselekvést *sz* képzővel jelölték (*hi-sz, vi-sz* stb. ...)” (Simonyi 1905: 395).

Továbbá feltehető, „hogy a *lészek, léssz, léssen* mellett azt is mondták valaha: **irszok, irsz, *irszon*. Ennek lehetőségét meg kell engednünk, más magyarázatot pedig, ennél valószínűbbet, még nem tudunk” (TMNy 598). Ezt a vélekedést minden indokolás nélkül képtelenségnek minősítem. Úgy tűnik, később maga Simonyi (1907: 350) is elutasította ezt az ötletét, majd hasonló értelemben írt erről az eredetileg Budenz megfogalmazta feltevéstről Melich (1911: 244) is.

Helyeselhető viszont a most idézendő vélekedés: „Az *-sz* személyrag... eredetéről eddig se tudunk valami sokat. A kutatást nagyon megnehezíti, hogy nincs meg a rokonnyelvekben s ez a körülmény azt látszik bizonyítani, hogy az *-sz* a magyarban fejlődött rag” (Melich 1911: 244).

Gombocz is eléggé részletesen taglalta ezt a kérdést: „2. In der 2. P. Sing. der subjektiven Konjugation bei den sog. (*ik*-losen) *sz-v*-Verben: [1. *tészék* 'ich tue'], 2. *tész* (> *téssz*) 'du tust', [3. *tészén* 'er tut'] (die übrigen Stammformen: *tév-, té-, te-*); [1. *lészék* 'ich werde'], 2. *lész* (> *léssz*) 'du wirst', [3. *lészén* 'er wird'], vgl. Pánity, NyK. XLII, 174.¹⁰ [Bekezdés] Nach der allgemeinen Auffassung (vgl. Szinnyei, NyH.⁷ 64) ist das *sz*, welches nur im Praes. Ind. vorkommt (*löv-ő* 'seiend', *lött, lön* 'er ward', *lét* 'das Sein', *lè-het* 'kann sein' usw.), das Formans der dauernden Handlung und ist mit dem Frequentativsuffix *-sz* (= FU **-s*) identisch (anders Setälä, Nyr. XLI, 31, doch vgl. Szinnyei, NyK. XLI, 237).¹¹ Ist diese Auffassung richtig, so sind die erwähnten Formen: *tész, lész, vész* usw. Pseudofinitformen ohne Personalendung: die Subjektperson wird durch kein pronominales Element bezeichnet.¹² 3. In der 2. P. Ind. Praes. der subjektiven Konjugation: *vársz* 'du wartest', *adsz* 'du gibst', *kérsz* 'du bittest', *félsz* 'du fürchtest dich'. Eine befriedigende Erklärung dieser Formen wurde bisher nicht gegeben. J. Melich,

¹⁰ Pánity 1913: 174.

¹¹ Setälä 1912b: 31, Szinnyei 1911–1912: 64.

¹² Erről ld. a „2.1.4. A Sg2. személyű $\emptyset$ igerag” című pontot!

NyK. XL, 376¹³ weist auf altung. und mundartliche Varianten mit der Endung *-szj* > *-ssz* hin (*tezihi, iarzihi* AporC, *akarzi* ÉrdyC [ÉrdyK; H. L.]), ohne eine Erklärung zu wagen. Nach Budenz, UA. 345 und Simonyi, TMNy. 597, Ung. Spr. 350¹⁴ hätte *vársz* ursprünglich **várszol* gelautet mit dem Personalsuffix *-l* (vgl. *észél, iszol*); *sz* wäre das Formans der dauernden Handlung gewesen, wie es in einer Reihe von Verben tatsächlich vorkommt (z. B. *iszom, iszol, iszik, észém, észél, észik*). *Vársz, kérsz* wäre also der Überrest eines Paradigma **várszok, *várszol, *várszon* usw., wie etwa das lat. *legimini* der Reihe *l. sumus, estis, sunt*. In dieser Fassung ist die Budenzsche Vermutung jedenfalls unannehmbar. Ich wäre eher geneigt, einen uralten Präsenstypus: *én vársz, te vársz, ő vársz* vorzusetzen (*vár* Verbalstamm + das Frequentativsuffix bzw. Formans der dauernden Handlung *sz*) und *vársz, kérsz* als das erhaltene Bruchstück eines derartigen Frequentativ-Praesensstammes aufzufassen. Wie nun auch diese rätselhafte Form erklärt werden soll, so viel steht fest, daß die Endung *-sz*, welche heute vom Sprachgefühl als Personalsuffix aufgefaßt wird, nicht pronominalen Ursprungs ist” (Gombocz 1930: 5, 1938: 128–129). Tehát Gombocz is beletévedt abba a csapdába, hogy nyelvtörténetünk egy korai szakaszában csak *sz* időjel járult az ige-tőhöz, és ezt az *sz*-t nem követte személyrag.

Sámson (1953) szerint a frekventatív *-sz*-ből ered a *tész* stb. jelenidőjeli funkciójú *sz-e*, és ezt Tauli (1956: 188–189) elfogadta; ez az *-sz* többek szerint az *-sz* személyrag forrásává lett. Egyébként Tauli (1956: 189) Juhász (1939: 284–285) és Moór (1952: 81) nyomán ugyanígy vélekedett az *-l* ige-ragról is.

2. Különösen Melichnek okozott sok gondot, hogy a Sg2. *-sz* ragnak volt és van hosszú változata is: *-ssz*. Erre adott magyarázatának lényege: „Az etymologikus hosszúság rendkívül sok esetben assimilatio útján keletkezik, pl. *asszony* valaha *achszin*-nak hangzott (vö. HB. *achscin*), *válassz*, *ereszsz* még a XV. század folyamán is *válasszj, ereszj*” (Melich 1911: 245). „Hogy ennek az *-szj* ragnak az eredetét hogyan kell magyaráznunk, erről egyelőre nem írok. Nem tartom valószínűnek, hogy az *szj*-t valamiképp a felszólító mód alakjaival lehetne megmagyarázni...” (Melich 1910–1911: 379). Melich később mégis az imperatívusszal kapcsolta össze a nyelvemlékeknek az *-szj* stb. írásképpü végződését: „a fõlszólító mód *j*-je behatolhat a *-z, -sz, -s*-végü igék jelenidejü egyes második személyébe s én ma már azt hiszem, hogy az általam kimutatott ilyen jelentő mód jelenidejü alakok... tulajdonképp fõlszó-

¹³ Melich 1910–1911: 376.

¹⁴ Simonyi 1907: 350.

lító s a *-j* az ilyenekben is: *léssz, tész* a fölszólítóból való” (Melich 1913: 108–109)... Simonyi (1913) kíméletlen szókimondással minősítette tévesnek Melich magyarázatát, és úgy látszik, Horger (1931: 23) egyetértett vele. Horger is igyekezett okát adni ennek a hosszú *ssz*-nek: „Alakváltozata az *-sz* személyragnak csak az az egy van, hogy a nép nyelvében többfelé megnyúlt, pl. *mondassz, szólassz*... Ez valószínűleg magánhangzóközi helyzetben való nyúlás eredménye” (Horger 1931: 22–23). Korompay Klára szíves levélbeli közlése (2020. II. 20.) megerősített engem abban, hogy Melich idézett magyarázata teljesen valószínűtlen.

Horger (1927: 497–498) szerint is a *tész* stb. *-sz* eleme gyakorító képző. Általánosnak mondható nyelvtörténetünk körében az a vélekedés, hogy a Sg2. személyű *-sz* igerag az *sz ~ v* töváltakozású (általam instabil tövűnek elkeresztelt) igerag ragozásában alakult ki (erről ld. Horger 1931: 19–23).¹⁵ Továbbá: „ez az *-sz* személyrag, amelynek a rokon nyelvekben sehol semmi nyoma, amely tehát a magyar nyelv külön életében keletkezett. Budenz valószínűnek mondható feltevése szerint, eredetileg nem személyrag volt, hanem (gyakorítóképzőből adaptálódott) praesensképző... A *vársz* alak tehát alakítási szempontból személyrag nélküli tőalaknak tekintendő. (Horger: Csengery-Eml. 187. Ismétli Gombocz: Ung. Jahrb. X 5)”¹⁶ (Horger 1931: 19). A továbbiakban Horger (1931: 19–20) a Gombocz (1931: 5, 1938: 129) megfogalmazta elképzeléshez nagyon hasonló gondolatokat tett közzé. Horger is határozottan elutasítja az *-sz* névmási eredetét szemben az *-l* történetének ilyen megítélésével: „Kiderült tehát az *-sz*-nek e történetéből, hogy nem személynévmásból lett igei személyraggá. Az alanyi ragozásban eszerint csak egy olyan 2. sz.-ű alanyra mutató ragunk van, amely személynévmási eredetű, s amelynek ezért már kezdettől fogva a 2. sz.-ű alany jelölése volt a funkciója, t. i. az *-l* (> *-ál, -él*)” (Horger 1931: 21; kiemelés az eredetiben, H. L.).

Juhász az *-l* gyakorító képzői eredetmagyarázatára hivatkozva írta: a „másik egyes 2. személyű igeragunk, az *-sz*: *adsz, kérsz* is gyakorító igeragképző..., a *vagy* és a *mégy* igeragok kétségtelenül igazolják, hogy a magyar igealak az egyes 2. személyben valaha nem is volt ragja; az ilyen ragtalan igeragokhoz bátran járulhatott részben az *-sz*, részben az *-l* gyakorító képző, mert az igeragok lényegén voltaképpen semmit sem változtattak” (Juhász 1939: 284–

¹⁵ Egyik lektorom javaslatára ezennel szakirodalmi utalással együtt közlöm, mely igeiket illetem ezzel a névvel: *észik* (*ē- ~ ēv- ~ ész- ~ öd-*), *iszik, tész, vész, léssz, hisz* (ld. Honti 1985, 2013c).

¹⁶ Horger 1926: 187, Gombocz 1930: 5.

285). Az *-l*-nek a Sg2. sz. névmással való kapcsolatáról ld. a „2.1.1. A Sg2. személyű *-d* végződés” című pontot. Az *-l*, *-sz* személyragok (állítólagos) gyakorító képzői eredete sem igazolhatná, hogy a Sg2. sz. igealak eredetileg nem tartalmazott igeragot, erről ld. a „2.1.4. A Sg2. személyű $\emptyset$ igerag” című pontot.

Berrár lényegében a Budenz-től kezdve vallott feltevést ismétli meg: „Abban az időben, amikor egymás mellett éltek már a régibb ragtalan és az újabb ragos igealakok, megvolt a lehetősége annak, hogy egy eredetileg ragtalan igealak végződésére a nyelvérzék ráértse valamely személy jelölésének funkcióját. Így értékelődött át az egyes számú második személy jelölésére jelenidő-jel funkcion keresztül vagy közvetlenül az *-sz* és az *-l* gyakorító képző” (Berrár 1957: 52).

Hajdú röviden így összegezte – talán némi tartózkodást sugalló módon – az általánosnak minősített nézetet: „A Vx2Sg *-sz*, ill. *-l* morfémiáját (*látsz*, *nézel*) általában gyakorító képzői eredetű időjelnek tartják, amely időjeltől adaptálódott a 2. személy jelölőjévé” (Hajdú 1966/1973: 144).

Többen (Szerebrennyikov 1963: 239, 1964: 92, Majtyinszkaja 1979: 45, Helimskij 1982: 74) úgy vélekedtek, hogy a magyar *sz* jelenidőjel a votják *-šk-* frekventatív képző megfelelője lehet. Szinnyei (1910: 123–124) gyűjtötte egybe a votják *-šk-* (pl. *kulišk-* ’im Sterben liegen’ < *kul-* ’sterben’) lehetséges megfelelőit: zürj. *kurišk-* ’beten’ < *kur-* ’bitten’, finn *uiskele-* ’herumschwimmen’ (< *ui-* ’schwimmen’), lapp K *kulskynty-* ’lauschen, zuhören’¹⁷ (< *kully-* ’hören’), magyar *tapos-* (< *tap-*), vog. *purəšl-* ’dauernd, öfter beißen’ (< *pur-* ’beißen’); ezt később megismételte, és a képzők jegyzékét egészítette a FU **-š-szel* (Szinnyei 1922: 106): ma. *metsz*, oszt. *mālās-* ’betasten, befühlen’ (< *māl-* ’id.’), vog. *mürs-* ’wiederholt untertauchen’ (< *mür-* ’tauchen’), cser. *ələž-* ’auferstehen’ (< *əl-* ’leben’). Szerebrennyikov (1963: 239) úgy vélte, hogy az *-šk-* az ősvotjákban a tartós, befejeződő cselevés kifejezésére szolgált, és így vált a jelen idő jelévé, és Szinnyei (1910: 123–124) nyomán összekapcsolta az ott felsorolt rokon nyelvi adatokkal, majd a votják *-šk-* időjelet és a magyar *-sz* időjelet ugyanabból az alapnyelvi **-šk-* gyakorító képzőből magyarázta (Szerebrennyikov 1964: 92). Szinnyei azonban nem vonta be a *lész*, *észik* stb. igeék *-sz*-ét ebbe a képzőcsaládba, hanem csak a ma. *-s(-)* képzőt (pl. *tapos*). Úgy tűnik, Majtyinszkaja (1979: 45) ezt elfogadta. Helimskij (1982: 74) is úgy gondolta, hogy a magyar *-sz* jelenidőjelként a votják *-šk-* frekventatív képző megfelelője lehet. Rédei (1988a:

¹⁷ Vö. *ku.askuñ^dtg^d* ’lauschen, zuhören’ < *küllvD* ’hören, fühlen’ (KKLp 1: 163a–164a); vö. öslapp *?*-āskę-* (Korhonen 1981: 336).

388) szerint a votják *-šk-* jelenidőjel frekventatív-duratív képző, ebből az *-s-* nek van képvisellete a zürjén nyelvjárásokban, pl. Ud *munša* 'ich gehe fort-dauernd'; ez utóbbi alapján a votják *-šk-* összetett képző lehet. Talán nem teljesen lehetetlen az a feltevés, hogy a votják *-šk-* képző és a magyar *-sz* időjel rokonságban vannak, bár az alapnyelvi **šk-*-nak a magyarban két szóban *s* (= *š*) megfelelője van (ld. Csúcs et al. 1991: 202), de ha csak alapnyelvi **-s-* duratív képzővel számolunk, egyszerűbb a helyzet, mivel ennek a mássalhangzónak valószínűleg *sz* lenne a magyar folytatója, bár az UEW-ben (tehát önálló lexémákban) nincsen rá adat (ld. Csúcs et al. 1991: 160)... Uotila (1933: 322–323) „előpermi” (azaz finnugor) kori **-šk-* képzőből magyarázza a votj. *-šk-* és a zürj. *-s-* frekventatív és reflexív képzőt, valamint a votj. *-šk-* praesensjelet, és ezt a finn *-sk-* (pl. *nuoleskella* 'nyalogat' < *nuolla* 'nyal') és a magyar *-s(-)* (*futos* < *fut*; ÚMTSz 2: 544b–545a) igeképzővel egyezteti. U **-šk-* deverbális verbumképzőből magyarázza Györke (1935: 27) ezt a votják és zürjén képzőt, a votjában praesensjelként, mindkét permi nyelvben pedig reflexív (votj. *karišk-* 'sich machen' < *kariņi* 'machen', zürj. *leptišni* 'sich erheben' < *leptiņi* 'erheben, aufheben') és mozzanatos képzőként (votj. *logiškiņi* 'rálép' < *logiņi* 'lép', zürj. *kivzišni* 'lauschen, gehorchen' < *kivziņi* 'anhören, zuhören') is szól róla, de egyéb uráli nyelvi (pl. finn *oleskele-* 'sich aufhalten' < *ole-* 'sein', vog. *rātāšl-* 'mehreremal schlagen, klopfen' < *rāt-* 'schlagen', ma. *keres* < *kér* és ju. *jāḍēsũmBā* 'hin und her gehen' < *jāḍā* 'zufuss gehen') kicsinyítő és gyakorító igeképzőkkel is összekapcsolja (Györke 1935: 26–27). Uotila (1933: 323) és Györke (1935: 26–27) is magyar igei derivátumok *-s-*-ében látja ezen *šk* folytatóját. Mivel a ma. *mos* ige alapnyelvi előzményében is **-šk-*-val számolunk (U **muške-*, **moške-* 'waschen'; UEW 1: 289), az **-šk-* folytatójaként valóban számolhatunk *-s-* igeképzővel is, de az **-šk-* > > *-s-* (= *-sz-*) változás a korai ősmagyarban minden további nélkül lehetséges lehetett, pláne hogy speciális (praesensjeli) funkcióra tett szert. Az osztjákban is van *-s-* deverbális frekventatív, intranzitív, reflexív, kölcsönös igeképző (Ganschow 1965: 31, 90–91), amelyet én ugyancsak az **-šk-* folytatójának vélek.

Legrégibb nyelvemlékeink feldolgozásában olvasható, hogy „mai nyelvjárásainkban mind a *tēssz*, *vēssz*-féle, mind az előzményeikként szolgáló *tēszēssz*, *vēszēssz*-féle kijelentő mód jelen idejű alakok többszörösen képviselve vannak, jeléül annak, hogy az *sz*-szel bővülő *v* tövű igék alanyi ragozása egyes szám 2. személyében a ragtalan megoldás mellett az *-sz* ragos régtől fogva járatos volt” (Benkő 1980: 238).

3. Az *-sz* eredetéről szólva a TMNy (598) hivatkozott – szakirodalmi forrásra való utalás nélkül – a Kulcsár Endre által előadott elképzelésre, hogy a

-sza/-sze (*add-sza, várhat-sza*) enklitikus partikula is szóba jöhet e ragunk forrásként. Ezt Bárczi (1982: 94) cáfolta, de Papp István (1968: 180–181, 2014: 146), aki ugyancsak a gyakorító képzőt említi elsőként az *-sz* lehetséges forrásaként, fölmelegítette a Kulcsár által előadott téves elképzelést (de nem utalt rá név szerint), hogy a *-sza/-sze* enklitikus partikula is szóba jöhet e rag forrásként.

4. Gyakran írt Bárczi is erről a kérdésről. Melichtól (1911: 244) eltérően úgy vélte, hogy a ma. *tész, lesz, vész, észik* stb., valamint az *alszik, esküszik, nyugszik* stb. igékben lévő, jelen időt kifejező *-sz*-nek van megfelelője legközelebbi rokon nyelveinkben: „Az *-sz*, illetőleg ennek megfelelője az obi-ugor nyelvekben csak egyetlen igében mutatkozik jelenidő-jelként, így o. [osztj., H. L.] *ūsəm, ōsəm* 'vagyok' (tő: *ūl-, ōl-*); vog. *āsəm* 'ua.' (tő: *āl-*)” (Bárczi 1982: 93, 27. jegyzet). Elhárítandó az a felfogás, hogy „Volt az előmagyar nyelvtörténetnek egy olyan, igen korai (valószínűleg az uráli kort is megelőző) szakasza, amikor a folyamatos alapjelentésű igéknek a pusztá töve a jelen idő tövéül szolgált, a mozzanatos alapjelentésű igék pusztá töve a múlt idő tövéül, mert ezek az »igeidők« voltaképpen nem időt, hanem a cselekvés szemléletét: folyamatos vagy befejezett voltát fejezték ki” (Bárczi 1982: 92, hasonlóan Bárczi 1990: 15, 16). Ehhez ld. a Juhász állásfoglalásához fűzött megjegyzésemet: „1.1.3. A Sg2. személyű *-sz* végződés”. Másutt: „Miután ezt a helyet [ti. a Sg3. személyű rag helyét, H. L.], melyen még azonfelül, mint konkurens az *-n* személyrag is jelentkezett, elfoglalta a $\emptyset$ személyrag, az *-sz* időjeles, ugyancsak személyragtalan alaknak itt már nem akadt helye. Láttuk, hogy a személyragtalan alak számára a 2. és 3. sz. maradt fenn, az 1. sz.-be nem tudtak beleszólni. Az *-sz* időjeles alak a 2. sz.-ben állapotodott meg, miután az igeragozásban az *-sz* időjel fokozatosan visszahúzódott, néhány igére korlátozódott valamennyi személyben. A 2. sz.-ben viszont elharapódzott az igék legnagyobb részében. Minthogy most már nem szerepelt más személyben, csak a 2.-ban, időjeli funkciója teljesen elhalványodott, és a 2. sz. alanyra mutató domborodott ki. Az *-sz* időjeltől egyes 2. sz. személyrag lett. [Bekezdés] Nyilván ugyanez történt a másik gyakorító képzőből keletkezett időjellel is, ez is a 2. sz.-ben állapotodott meg, s annak egyik kifejezőjévé vált oly alaposan, hogy időjel-funkciójának nyoma sem maradt. A két időjeltől tehát 2. sz. alakok lettek: **váršszš* és **váršlš*” (Bárczi 1990: 28–29).

5. Nyíri Mészöly feltevésére támaszkodva igyekezett az *-sz* személyragnak a létrejöttét nyelvtörténeti fejtegetéssel értelmezni. „Az vitathatatlan, hogy a 2. személyű *-sz* igei személyrag eredetileg gyakorító *-sz*-ből, jobban mondva: a gyakorító *-sz*-ből lett praesensjelből alakult, de személyraggá vá-

lásának legvalószínűbb magyarázata egyáltalán nem közismert, talán nem is ismert” (Nyíri 1973: 145). A következőkben eléggé részletesen bírálja azokat a nézeteket (UA 345, TMNy 597, Gombocz 1938: 129, Horger 1931: 19–20, Berrár 1957: 52, Papp 1968: 180–181, ld. még Papp 2014: 146 is), amelyek e folyamat lefolyását próbálták szemléltetni (Nyíri 1973: 145–150), és tulajdonképpen csak bizonyos részletkérdésekben térnek el az általa megfogalmazottól: „Van... Mészöly Gedeonnak »Nyelvtörténeti fejtegetések a Halotti Beszéd alapján« című, 1938-ban megírt... és 1942-ben megjelent művében egy rövid lapalji jegyzet (i. m. 91), mely így hangzik: »A *lész* olyan személyragtalan egyes 2. személyű alak, mint a *vagy* és *mégv*. Az *-sz* jelenképzős igék egyes 2. személyű alakjából eredt az *-sz* egyes 2. személyrag. Szólamritmus okából: *lész* > *lészesz*»” (Nyíri 1973: 147). „A nyelvtörténeti adatok alapján tehát elfogadhatjuk Mészölynek azt a megállapítását, hogy az *-sz* egyes 2. igei személyrag az *-sz* jelenképzős igék 2. személyén keletkezett, mégpedig úgy, hogy a *lészék* mellett a te *lész* ~ *léssz* többeli magánhangzója a tövéghangzó eltűnése következtében megnyúlt, majd a kéttagú 1. személyű *lészék* ~ *lészék* és a 3. személyű *lészén* ~ *lészén* hatására is, de szólamritmikai okból is az egyes 2. személy is kéttagú lett: *lészesz* ~ *lészész*, és ekkor jött létre a 2. személyű *-sz* személyrag” (Nyíri 1973: 148). Ehhez ld. a Juhász állásfoglalásához fűzött megjegyzésemet az „1.1.3. A Sg2. személyű *-sz* végződés” című pontban.

6. E. Abaffy szövegéhez hozzá leggyakrabban ezen ragunk eredetéhez. Állásfoglalásai közül elsőként azt említem meg, amelyben Rédei problémamegoldási javaslatát kritikával illette: „Rédei szerint az eddig gyakorító képzőből levezetett *-sz* és *-l* ragok is igenévképzők (202–5)”¹⁸ (E. Abaffy 1991a: 385). E. Abaffy ezt elutasítja: „Megnehezíti a Rédei-vélemény elfogadását az is, hogy szerinte például az *-sz* és az *-l* ragunk is nominális állítmányon keresztül vált személyraggá: az *-sz* eredetileg participiumképző volt, mely először a 3. személyben jelent meg, s innen később – nominális használaton át – a többi személybe is behatolt: *teszek*, *teszel*, *tesz* stb. (204–5).¹⁹ [Bekezdés] Ezek szerint fel kellene tennünk, hogy nyelvünkben még az ősmagyar korban is általános volt az első és a második személyben a nominális állítmány” (E. Abaffy 1991a: 385–386). Rédei javaslatának azonban racionális eleme, hogy e végződés megszületését a 3. személyre teszi föl, ti. a 3. személyű igealakok nagyon gyakran névszóalakokból, participiumképzővel bővült formákból születtek meg. Mégis elvetendőnek tartom a következő ellenvetésre utalva: „Ré-

¹⁸ Rédei 1989a: 202–205.

¹⁹ Rédei 1989a: 204–205.

dei most ezt a tőle is vallott [hagyományosnak mondható, H. L.] álláspontot úgy módosítja, hogy az ide vonható magyar igecsoportban (*tész, lesz, vész* stb.) nem gyakorító, hanem *-s igenévképző alakította jelen idejűvé az igéket, s ez eredetileg csak a 3. személyben jelent meg, onnan terjedt más személyekre át. Ha ezt fogadjuk el, nem kellene-e feltennünk a kérdést: vajon ez az igenévképző nem azonos-e azzal az ősi *-s igenévképzővel, amelyből számos finnugor nyelv múltidő-jele keletkezett (Rédei: i. h. 196)?²⁰ De akkor hogy volna ez összeegyeztethető az *-sz*-nek a *tészén : tőn* típusú igékben betöltött jelenre utaló szerepkörével? (E. Abaffy 1991a: 387). Éppen emiatt is az *-s(k)- lehetne a valószínűbb előzménye a magyar *sz* jelenidőjelnek. – Egyik lektorom hívta fel a figyelmemet E. Abaffy egy lényeges megjegyzésére: „A valóban *-sz* gyakorító képzős jelen idő nem... szembenállásban leli magyarázatát, az *sz*-re azért volt szükség éppen ezen igék paradigmáiban, mert – különösen az időjel nélküli és személyragtalan egyes szám 3. személyben – az ősmagyarban nem létező *CV*, illetve *V* igestruktúra jött volna létre. Az elvont, új tő csakis valamilyen módon megerősített, testesített formában jelentkezhetett. A jelen idejű paradigma megerősítésére az *-sz* gyakorító képző látszott a legalkalmasabbnak, hiszen ennek funkciója volt a folyamatosság kifejezése. Az *-sz* ezek szerint mégsem fogható fel jelenidő-jelnek, hiszen nem azért járult a tőhöz, mert szükség volt a jelen idő jelölésére, hanem azért, hogy a *CV*, illetve *V*-s tövekből az igetövek szokásos morfofonológiai szerkezetét létrehozza. Az már más kérdés, hogy így egy igecsoportban »különleges« jelenidő-tövek jöttek létre, melyek szemben álltak egy ugyancsak »sajátos« múlt idejű paradigmával, s az is más lapra tartozik, hogy ez a *teszen : tőn*-típusú jelen : múlt analogikusan más igékbe is behatolt: *aluszom : alúm*” (E. Abaffy 1982a: 424, 1982b: 124).

7. E. Abaffynak az *-sz* személyvégződésével kapcsolatos magyarázata: „a paradigma-rendszerek általában lehetővé teszik egy tagjuknak $\emptyset$ morfémával való jelölését. Ha tehát az E/3. a jelölt, akkor az E/2. jelöletlen maradhat: *tész : tészén, lesz : leszén*. Így ebben a részrendszerben az E/2. – ha nem névmási személyrag volt rajta (*tészéd*) – mindig *sz*-re végződött, s a *tészén : tész* szembenállásban az E/2.-ben mindig szóvégre kerülő *sz*-be beleérződhetett az E/2.-re való mutató, s így ez személyrag funkciót nyerhetett. Minthogy pedig az *sz*-szel bővülő igék (*tész, lesz, vész, eszik, iszik, hisz, visz*) fontos elemei lehettek az alapszóképzőnek, s gyakori elemei a mindennapi beszédnek, az itt lévő *-sz* vonódhatott át E/2. ragként a többi iktelen ige általános ra-

²⁰ Rédei 1989a: 196.

gozású jelen idejébe is” (E. Abaffy 1991b: 131). Ehhez ld. a Juhász állásfoglalásához fűzött megjegyzésemet („1.1.3. A Sg2. személyű *-sz* végződés”).

Továbbá: „Hogy valóban éppen az *sz*-szel bővülő igecsoport volt az *-sz* személyrag melegágya, bizonyítja az is, hogy az *-sz* kizárólag a jelen időben vált személyraggá, s a *tészén : tőn* típusú igék *sz*-szel való bővülése is kizárólag a jelen időre jellemző. [Bekezdés] Éppen ezért nem tartjuk valószínűnek azt az elgondolást, hogy az *-sz* gyakorító képző először általános, minden igére érvényes jelenidő-jellé vált volna, s ezen keresztül személyraggá” (E. Abaffy 1991b: 131–132). Feltétlenül igaza van, de a kváziidőjellé lett *-sz* rokonságát, származását illetően ehhez azt kell hozzáfűznöm, hogy sem az instabil tövű, sem az egyéb, jelen időben eredetileg csak *sz*-es tőváltozattal rendelkezett igék múlt idejében nem lép föl, nem lépett föl ez az *-sz*, vö. *tészék ~ tettél, fekszem ~ feküdtem*, kivéve ha nagyritkán a tő részévé vált, pl. *úszom ~ úsztam*. Az sem lehet véletlen, hogy éppen olyan alapnyelvi gyakorító képző leszármazottjaként tekinthetünk rá, amely rokon nyelveink egyikében, a votjában ugyancsak korlátozott használatú jelenidőjellé lett. Nekem úgy tűnik, igaza van, amikor ezt írja: „Az *-l*-nek az iktelen igék múlt idejébe és feltételes módjába való átkerülése valószínűleg azzal magyarázható, hogy az *-sz* (éppen eredeténél fogva) oly szigorúan tartotta magát a jelen időben, hogy a *kére, látá, kérné, látná* paradigmáiba csak az *-l* vonódhatott át” (E. Abaffy 1991a: 388).

Természetesen az sem közömbös, miként kapcsolódik az *-sz* az ige-tőhöz: „A *mondasz, kérdész*-féle magánhangzós alakok mellé a Gömör codexben néhány olyant is találunk, melyben egy tövégi mássalhangzó után is megvan e magánhangzó *ylez*, vagyis *ülesz* ’ülsz’... *terez*, vagyis *téresz*... és *elez*, azaz *élesz*...” (TMNy 598). Melich (1911: 244) interpretációja szerint: „Ez lehet tőhangzós teljesebb alak, de lehet újabb fejlődés is (vö. *szólni ~ szólni*)”. Amennyire én meg tudom ítélni, ez talán periferikus jelenség, és inkább újítás lehet, hiszen fonetikailag az várható, hogy az *-sz* a csonka tőhöz járul, ha az egy mássalhangzóra végződik. „Hátra van még annak magyarázata, miért járul az *-sz* mindig a csonka tőhöz, s csak hosszú mássalhangzó vagy mássalhangzó-torlódás esetén előzi meg a teljes tő: *hol-sz, mondasz*. A jelenség magyarázata az *sz* fonetika természetében rejlik: e hang ugyanis könnyen kapcsolódhat mássalhangzóhoz. Így akár a mondatfonetikai helyzetben gyakori kétnyíltszótagos tendencia eredményeként jelent meg a csonka tő, akár arról van szó, hogy az *-sz* az ősmagyar kor olyan kései szakaszában vált raggá, amikor az igevégi vokálisok már eltűntek, az *sz*-nek egy mássalhangzóhoz való csatlakozása nem jelentett kiejtésbeli nehézséget, s a csonka tő állandósulhatott előtte” (E. Abaffy 1991b: 132). Ez nyilvánvalóan igaz, de ebben

szerepe volt annak a körülménynek is, hogy az instabil tövű igék Sg2. személyű alakjában az *s (= sz) utáni helyzetben *ð > *s (= sz) asszimiláció történt (ezt ld. a „2.1.5. A hangváltozások sora a Sg2. személyű dentális mássalhangzójú személyjelölőkben” című pontban).

A viszonylag fiatal személyvégződéseink életkora szempontjából fontos a következő észrevétel: „Feltűnő, hogy az ősmagyar kor folyamán képzőkből adaptálódott személyragok közül sem az E/2. -l, sem az E/2. -sz, sem pedig az E/1. -k ragnak nem volt saját többes száma; egyedül az E/3. -n-hez járult többesjel. Ennek okát talán abban kereshetjük, hogy közülük az -n a legkorábbi – az ősmagyar kor első szakaszában keletkezett – személyragunk, s ez még felvette a -k-t, de mire az -l, -sz, -k személyraggá váltak, a T/1. és a T/2. jelölésre már egyéb eszközök alakultak ki és szilárdultak meg” (E. Abaffy 1991b: 134, hasonlóan 129 is!). Igaza van azzal a megszorítással, hogy a P11. és a P12. személyben már megvoltak az ősi (U/FU/Ug) Px-ek és Vx-ek, de számolnunk kell azzal (is), hogy a 3. személyű igealak igen gyakran nominális természetű.

M. Korchmáros remek tanulmánya az -l és az -sz mibenlétének nyomozásakor figyelemre méltó észrevételeket tett: „Az -l személyragnak gyakorító képzőből jelenidőjelen keresztül való kialakulását az -sz személyrag ilyen eredetének analógiájára általában feltételezi nyelvtörténetünk, de meggyőző bizonyítékunk nincs (Juhász: MNy. XXXV 284–5., Berrár: MTM 52.).²¹ Mindenesetre furcsa, hogy míg az -sz nyomát valamennyi személyben megőrizték az -sz-szel bővülő igék, az -l egyetlen más személyben sem mutatható ki. Ez is amellet szól, hogy inkább speciálisan csak a második személyben érvényesülő szintaktikai helyzetet tételezzük fel, ha az új személyrag »születési helyét« keressük” (M. Korchmáros 1973–1974: 164). „Az -sz időjel volt, és így eleve sem jelentkezhetett az ige csak a jelen és jövő időben: személyragként sem terjedt túl ezeken a használata. A múlt időbe és a feltételes, majd bizonyára utoljára a felszólító módba csak az -l szállíthatta – és szállította is – az újonnan felvett, második személyű alanyt kifejező jelentésmozzanatot. A két új, lényegében azonos funkciójú igeragnak eredeti mivoltából magával hozott jelentéstartalma később teljesen elhomályosodott, és ezután indulhatott meg a kijelentő mód jelen idejében az a kiegyenlítődés, amely még a XIX. században is folyamatában tapintható volt: használatuk napjainkra teljes mértékben a könnyebb ejtés kívánalmái szerint rendeződött át” (M. Korchmáros 1973–1974: 165). Ezt a nézetet is helyesnek látom, csak éppen azzal nem érthetek egyet, hogy magának a Sg2. személyű -sz igeragnak jelenidő-

²¹ Juhász 1939: 284–285, Berrár 1957: 52.

jeli forrása lett volna. Helyesnek látom azt is, hogy szkeptikus a Sg2. személyű *-l* igeragnak gyakorító képzői eredetét illetően.

Megjegyzések

1. Többen is (Juhász 1939: 284–285, Mészöly 1942: 91, Berrár 1957: 52, Rédei 1962: 422–423, 1989a: 202–205, Nyíri 1973: 148, Benkő 1980: 238, Bárczi 1990: 28–29, E. Abaffy 1991b: 131) azt állítják, hogy a Sg2. sz. igealak az alapnyelvben ragtalan volt; az ilyen nézeteket erősen és teljes joggal bírálta Lakó (1990: 133–135). Ezt a ragtalanságot természetesen az (*-l* és az) *-sz* személyrag (állítólagos) gyakorító képzői eredete (Juhász 1939: 284–285) sem magyarázhatná meg; egyebek közt a ma. *mégy*, vagy igealakokra hivatkoznak ezt igazolandó. Erről ld. még a „2.1.4. A Sg2. személyű $\emptyset$ igerag” című pontot.

2. Elutasítandó az a felfogás, hogy „Volt az előmagyar nyelvtörténetnek egy olyan, igen korai (valószínűleg az uráli kort is megelőző) szakasza, amikor a folyamatos alapjelentésű igéknek a pusztá töve a jelen idő tövéül szolgált, a mozzanatos alapjelentésű igék pusztá töve a múlt idő tövéül, mert ezek az »igeidők« voltaképpen nem időt, hanem a cselekvés szemléletét: folyamatos vagy befejezett voltát fejezték ki” (Bárczi 1982: 92, hasonlóan Bárczi 1990: 15, 16). Ez azért téves, mert nyilvánvaló, hogy az uráli alapnyelvben két múlt idő bizonyosan volt, az egyik morfémája az **š*, a másiké a **j* volt (ld. pl. Collinder 1965: 132–134, Hajdú 1966/1973: 138–140, Honti 1985: 69 kk., 2013c: 22 kk., Rédei 1990, 1991a).

3. Némelyek hangsúlyozzák, hogy az *-sz* igeragnak nincsen köze a Sg2. személyű *-d* vagy *-t* személyvégződéshez, és így persze a Sg2. sz. névmáshoz sem (TMNy 597, Melich 1911: 244, Gombocz 1938: 129). Teljes tévedés az, hogy „Az *-sz*, illetőleg ennek megfelelője az obi-ugor nyelvekben csak egyetlen igében mutatkozik jelenidő-jelként, így o. [osztj., H. L.] *ūsəm*, *ōsəm* ’vagyok’ (tő: *ūl-*, *ōl-*); vog. *āsəm* ’ua.’ (tő: *āl-*)” (Bárczi 1982: 93, 27. jegyzet), mivel a ma. *-sz* és ezen obi-ugor igék *-s-* eleme eredetüket és funkciójukat tekintve egymástól teljesen független elemek. Erről ld. Honti 2013a: 12–16, 2013b: 245–251, és ld. még az „1.1.3. A Sg2. személyű *-sz* végződés” című pontban a 3. megjegyzést).

4. Igaza van M. Korchmárosnak, hogy az *-l* esetében „inkább speciálisan csak a második személyben érvényesülő szintaktikai helyzetet tételezzük fel”, ill. hogy az *-sz*-nek személyragként való használata nem terjedt túl a jelen időn, hiszen létrejöttének körülményei szigorúan a praesenshez láncolták, ld. mindezt a „2.1.2. A Sg2. személyű *-l* igerag” és a „2.1.3. A Sg2. személyű *-sz* igerag” című pontban! Az *-l* 2. személyt kifejező funkciója pedig nem

újonnan fölvetett szerep volt, hanem ab ovo ez volt a funkciója, és az *-sz* is a 2. személyhez volt láncolódva. Ehhez vö. „az *-sz*-nek bizonyosan, az *-l*-nek nagy valószínűséggel a kijelentő mód a szülőhelye (ld. még Rédei: MNy. LVIII 423)”²² (Benkő 1980: 245).

5. Rédeivel (1989a) vitázva közli E. Abaffy, hogy „Nyelvtörténészeink egyöntetű véleménye szerint... az általános ragozásba beépült személyragok feltétlenül a magyar nyelv önálló életében, jóval a rokon nyelvektől való elválás után, az *ikes*, a határozott és az általános ragozások elkülönülése során keletkeztek” (E. Abaffy 1991a: 386). Ez így persze nem igaz még a hagyományos magyar nyelvtörténeti felfogás szerint sem a P11. *-unk/-ünk* és a P12. *-tok/-ték/-tök* (vö. pl. *látunk, nézünk, láttok, néztek*) személyjelölők esetében, de ha csak a singularisra értette, akkor nagyrészt helyes a nyelvtörténészek álláspontja.

1.1.4. A Sg2. személyű $\emptyset$ végződés

A szakirodalomban több kategória esetében szóltak személyvégződés nélküli igealakokról. Ezek:

1. kijelentő módú, alanyi ragozású Sg2. *vagy, mégy*,
2. Sg3. *megy, lát, néz* (és ezek múlt idejű alakjai: *ment, látott, nézett; mene, láta, néze*),
3. felszólító módú, alanyi ragozású *menj, láss, nézz*.

Többen azzal is számoltak, hogy eredetileg személyvégződés híján volt az összes magyar igealak még az ősmagyarban (és persze az alapnyelvekben) is.

Bő három évtizeddel ezelőtt Kukkonen írt nagyobb tanulmányt az uráli nyelvek (köztük a magyar) személyjelölő nélküli, finitnek számító igealakjairól, ebben a Bárczi et al. (1967: 184–185) alapján közli az általam most felsorolt végződés nélküli igealakokat (Kukkonen 1984: 19). Ez a tanulmány szolgált egyik okául annak, hogy foglalkozzam a jelöletlen magyar finit igealakokkal, a másik ok a magyar szakirodalom ugyanilyen témakörű állásfoglalásainak halmaza.

1.1.4.1. *mégy, vagy*

Igyekeztem összegyűjteni a *mégy* és a *vagy* igealakokkal kapcsolatos bőséges szakirodalmi megnyilvánulások közül a legfontosabbakat és az adatközléseket.

A Czuczor – Fogarasi itt is gyököt varázsolt elő: „A *me* harmadik személye *men*, vagy tájdivatosan *mén*. A *megy* tőigéből csak a *megyek*, a megnyújtott *mégy*, és *megyünk* származnak; a többi idő- és személyragokat a *men* tő-

²² Rédei 1962: 423.

ige veszi föl, sőt másképen a főntebbieket is, úgymint: *menek* (v. *megyek*, tájdivatosan *mengyek*), *mensz*, szokottabban: *mész* (a tiszta *me* gyöktől, *me-esz*), *men* (v. *mén*), *menünk* (v. *megyünk*), *menték*, *mennek*; első múlt: *menék*, *menél*, *mene* stb.; második múlt: *mentem*, *mentél*, *ment* stb.; jövő: *menendék*, *menendesz*, *menend* stb.; parancs.: *menj*; határtalan: *menni*; óhajtó: *mennék*, *mennél*, *menne*; részesülő: *menő*, *ment*, *menendő*” (CzF 4: 419, ehhez vö. még Balassa 1893: 289).

Régi dokumentumainkban e leggyakoribb mozgásigénnek ilyen adatai találhatóak: JókK 20. 82 *mednekuala*, Gyöngy: KJ 112 *mengyen*, Thurzó: Lev.I.216 *menyünk*, ErdTört. 1.8 *meyénd*, Beythe: Epist. *meiénd* [*menend*] (NySz 2: 738). Ismereteim szerint a 19. század végétől kezdve kísérleteztek a kutatók azzal, hogy történetileg értelmezzék ezeket az igealakokat. „Némelykor egyáltalán nincsen ragja a második személynek. [Bekezdés] Így mindekelőtt a *vagy* és *mégy* igéknek, melyeket ragtalanságuk különböztet meg az első személytől. A *vagy* sehol sem kerül elő személyraggal...” (TMNy 598). „Egészen kétségtelen, hogy e 2. sz.-ű *vagy* és *mégy* alakok sem rövidülés eredményei, hanem hagyományosan reánk maradtak abból az ősrégi időből, mikor elődeink az állítmányon még nem jelölték meg... az alany személyét (Horger: Csengery-Eml. 187. Ismétli Gombocz: Ung. Jahrb. X. 6)²³” (Horger 1931: 19). „...a *vagy* és a *mégy* igealakok kétségtelenül igazolják, hogy a magyar igealak az egyes 2. személyben valaha nem is volt ragja; az ilyen ragtalan igealakokhoz bátran járulhatott részben az *-sz*, részben az *-l* gyakorító képző, mert az igealakok lényegén voltaképpen semmit sem változtattak” (Juhász 1939: 284–285).

„A ragtalan igealaknak egy személyre korlátozása nem ment végbe minden ingadozás nélkül. Ennek nyomait még korai nyelvemlékeinkben, sőt még mai nyelvünkben is megtalálhatjuk. A *légy* az ÓMS.-ban 3. személyű: »*ne leg* ('legyen') kegulm mogomnok«. A *vagy* a régi nyelvben lehet 3. személyű is... Később azonban a létigében a ragtalan *vagy* igealak – a többi igétől eltérően – az egyes számú 2. személyre foglalódott le a jelentő módban is. A nyelvjárási *mégy* hasonlóan ragtalan 2. személy, a köznyelvi *megy*-től (egyes számú 3. személy) eredetileg nem morfológiai, hanem csak hangtani különbség választja el. A magánhangzó időtartambeli különbsége, amely később »morfológizálódott«, jelentésbeli megkülönböztető szerepet kapott: *megy* ~ *mégy*. (Esetleg az ÓMS.-beli *leg*-et is *legy*-nek olvashatjuk.)” (Berrár 1967b: 416). – A R. *légy* és a nyj. *lędzs* 'legyen' Sg3. személyű felszólító módú alakról alább szólok.

²³ Horger 1926, Gombocz 1930.

Mikola (1966: 446) és M. Korchmáros (1973–1974: 165) szerint is (eredetileg is) végződés nélküli volt a *vagy* és a *mégy*.

Nyelvtörténészeink jórésze szerint ősi igéink nem kaptak személyragokat, így vélekedett E. Abaffy is. Szerinte „egyes szám: $\emptyset$: többes szám: *-k* ragozás is elképzelhető: *én, te, ő vár : mi, ti, ők várok*” (E. Abaffy 1991b: 123; hasonlóan: Bárczi 1982: 47, 1990: 29, vö. még Bárczi 1982: 17, 1990: 13–14, 16, 22–23. Továbbá: „A kijelentő mód jelen idejében * $\beta o\check{z}$ tő szerepel. Feltevéseink szerint ez a kizárólag intranszitiv jelentésű ige eredetileg általában nem vette fel a névmásból keletkezett személyragokat, hanem rendszerint az adott szituáció, illetve a mondatban kitett személyes névmás vagy tartalmas névszó jelölte az ige alanyát: tehát (mai hangalakkal illusztrálva) elég sokáig (*én*) *vagy*, (*te*) *vagy*, (*ő, fa, fiú* stb.) *vagy* formában volt használatos” (E. Abaffy 1991b: 147). „Ha az E/3. *vagy* sokáig ragtalan volt is, az ősmagyar kor végére már minden bizonnyal hozzájárult az *-n* személyrag: így vált megkülönböztethetővé az E/2.-től, mely viszont éppen ezért ragtalan maradhatott” (E. Abaffy 1991b: 148).

1.1.4.2. *lęgy, lędzs* 'legyen', *lęgy* (~ *van*)

A mai magyar *van* létige jellemzői, hogy nincs infinitívusza, imperatívusza, egyéb kategóriákban legalább részben keveredik, összefonódik a másik, a *lęsz* hangalakú létigével. Tehát a 2. személyű felszólító módú *lęgy* ~ *lęgyél*, *lęgyetęk* mellett a kötőmódú *lęgyek*, *lęgyęn* stb. tulajdonképpen a *van* ilyen funkciójú, de (ma már) nem létező alakjait helyettesíti. Itt a problémát a Sg3. személyű R. *lęgy*, nyj. *lędzs* 'legyen' ~ (köznyelvi) *lęgyęn* páros rövidebb hangalakú tagja jelenti, amelynek megítélése a Sg2. személyű *męgy* ~ Sg3. személyű *męgy* (és a Sg2. személyű *vagy*) alakokéhoz hasonló.

Benkő (1980: 240, 243–244, 246) különösen részletesen tárgyalta ezeket az igealakokat történeti szempontból, az egyszerűség és a rövideg kedvéért azonban E. Abaffy szavaival ismertetem a magyar nyelvtörténészek aktuális álláspontját. Az általam instabil tövűnek nevezett igék felszólító és kötőmódú alakjairól E. Abaffy ezt a nézetet vallotta: „Hogy ezen igék felszólító módjában az *-n* másodlagos, elsősorban korai ómagyar példák tanúsítják. Mind a KTSz.-ban, mind az ÓMS.-ban vannak ugyanis olyan *-n* nélküli adatok, amelyek E/2. vagy E/3.-nek egyaránt értékelhetők... ÓMS.: »ne *leg* / *kegulum* mogomnok«, »*Węgh* halal engumet«. (A KTSz.-béli *iduzleg* ragtalan E/2.) Bizonyítja a ragtalan E/3. *lęż* meglétét a JókK.-beli ráhagyó szerepű általános névmás: JókK. 104: »*legymely* ygen bewnewř legyen Demaga yrgalmaz neky yřten«; vö. DebrK. 128: »akar meli nagi binől *lęgiön* eř...« Végül ide vonhatók a felsőöri nyelvjárásban feljegyzett *lędzs* 'legyen' adatok, me-

lyek minden bizonnyal megőrzött régiségek. – Az, hogy az E/3. *lěž* mellett a KT.-ben *legen*, a KTSz.-ban »ne *legen*« is előfordul (vö. még HB.: *legenec*), az archaizmusok és neologizmusok oly gyakran megfigyelhető egymás mellett élését, a kettő között még lehetséges ingadozást példázza” (E. Abaffy 1991b: 146–147).

Megjegyzések

1. Kukkonen dolgozatában van egy Korhonenre vonatkozó rendkívül fontos utalás, amelynek szellemisége remélhetőleg mindig is rányomta bélyegét történeti-összehasonlító tanulmányaimra: „Nach Korhonen (1981c)²⁴ gibt es keinen Grund anzunehmen, die uralische Ursprache sei sehr einfach gewesen, einfacher als die gegenwärtigen Sprachen” (Kukkonen 1984: 6). Ehhez még vö. a finnugor alapnyelv kapcsán: „doch kann man nicht annehmen, daß sich die einzelnen Sprachen, u. a. auch das Ungarische, quasi in einem »Lallstadium« befanden” (Katzschmann 1977: 136). Tulajdonképpen Bárczi (1975a: 130) is kaotikus állapotokkal számolt a mai magyar nyelv előéletében...

2. Kukkonen következő megállapításai, amelyek mégis azt az álláspontot sugallják, hogy az alapnyelv valami primitív képződmény lehetett, ellenkezést váltottak ki belőlem: „Die Pluralformen waren anfangs vom blossen Stamm nur durch das Pluralkennzeichen unterschieden; später ist die personalendungslose Form in der 3. Pl. fest geworden (Bárczi, Benkő & Berrár 1967, 415–419)” (Kukkonen 1984: 19). Tulajdonképpen ennek megokolásául szolgál a Ravilára való hivatkozás: „Aufgrund der Kriterien Merkmalhaftigkeit und Einfachheit entsteht vom Flexionssystem der fin. Sprachen ein Bild, das den von Ravila (1941)²⁵ dargestellten Entwicklungslinien entspricht. In der uralischen Ursprache war das Subordinierungsverhältnis ein wichtiges Prinzip und lag der Satzstruktur zugrunde. Ein Numeruskennzeichen hatte ursprünglich nur das Prädikat” (Kukkonen 1984: 5). Ennek téves voltára már régen rámutattam: „Ravilas Erklärung aufgrund des Tscheremissischen stellt das Verhältnis zwischen dem Subjekt und dem Prädikat auf den Kopf: Das

²⁴ Az én bibliográfiámban Korhonen 1981b.

²⁵ A cseremiszre alapozva a finn kapcsán: „Das Numeruszeichen *-t* ist ursprünglich nur an das Prädikat angefügt worden, an erster Stelle an die Nominalform des Verbs, an den anderen Satzgliedern wurde die Mehrheit ursprünglich nicht mit formalen Mitteln ausgedrückt... Nach unserer Erklärung wäre früher in den finnisch-ugrischen Sprachen gesagt worden *lintu lentävät* [’(a) madár repülnek’, H. L.], wo *lintu* nicht etwa der Singular, sondern die Stammform gewesen wäre, die in bezug auf ihren Numerus völlig indifferent war” (Ravila 1941: 96–97; az eredetiben részben kiemelve, H. L.).

Prädikat ist ja dasjenige Satzglied, welches kongruiert; nur das Prädikat ist der Träger der Kongruenz. Worauf sich die Kongruenz bezieht, ist eine Nominalphrase, die im Satz nicht anwesend zu sein braucht (Erdődi 1954: 458–460, Lehmann 1988: 59, Ostrowski 1982: 256, 258–259, Rédei 1996: 263)²⁶ (Honti 1997: 20). Egyébként az alany a mondat determinált tagja, az a topic (Givón 1976), következésképpen az a kongruencia meghatározó része.

3. A TMNy (598) közlésével ellentétben a *van* ige Sg2. személyének ismertek (nyelvjárási) személyragos alakjai: *vagysz*, *vacc* (ÚMTSz 5: 631ab, ld. még itt a 6. megjegyzésben).

4. Teljesen elképzelhetetlenek az E. Abaffy (1991b: 147) javasolta hajdani (*én*) *vagy*, (*te*) *vagy*, (*ő*, *fa*, *fiú* stb.) *vagy* formák, a magyar nyelv ugyanis agglutinatív, SOV rendszerű nyelv, miként alapnyelvi előzményei is azok voltak (ehhez még vö. Korhonen és Katzschmann említett nézetét fentebb az 1. megjegyzésben). E. Abaffy itt olyasmit állít, amihez hasonlót Rédei követett el, és ő azt okkal kifogásolta: Rédei arra törekedett, hogy az *-sz* és az *-l* „személyragokat deverbális nomen képzőből magyarázza... [Bekezdés] Ezek szerint fel kellene tennünk, hogy nyelvünkben még az ősmagyar korban is általános volt az első és a második személyben a nominális állítmány” (E. Abaffy 1991a: 386). A 3. személyű igealakok azonban igen gyakran névszói természetűek, több rokon nyelvünkben is participiumképzővel ellátva fungálnak igei állítmányként, továbbá a 3. személyű személyes névmások sokszor egészen egyértelműen mutató névmási eredetűek, és az E. Abaffy javasolta (*én*) *vagy*, (*te*) *vagy*, (*ő*, *fa*, *fiú* stb.) *vagy* végülis azt sugallhatja, hogy ezek mind névszói természetűek (vö. Mészöly 1931: 144, 1982: 411–412, Bühler 1934/1982: 107–109, Zsirai 1942: 489–490, Lyons 1992: 276–277, Honti 2010–2011: 22), hiszen nem finit alakok. Lektoraim egyike ezen állításomat helyteleníti: „Az E. Abaffy javasolta »(*én*) *vagy*, (*te*) *vagy*« stb. a szerző szerint azt sugallhatja, hogy ezek »mind névszói természetűek«, »hiszen nem finit alakok«. – Szerintem ez a következtetés nem áll meg. Igeragok itt nincsenek jelen, de a tő igei természetéhez kétség sem fér”. Az E. Abaffy tevékenysége iránti elismerésemet nem csökkentheti, ha némely nézetével nem értek egyet, mint pl. ezzel: „A kijelentő mód jelen idejében *bož tő szerepel. Feltevéseink szerint ez a kizárólag intranszitiv jelentésű ige eredetileg általában nem vette fel a névmásból keletkezett személyragokat, hanem rendszerint az adott szituáció, illetve a mondatban kitett személyes névmás vagy tartalmas névszó jelölte az ige alanyát: tehát (mai hangalakkal illusztrálva) elég sokáig (*én*) *vagy*, (*te*) *vagy*, (*ő*, *fa*, *fiú* stb.) *vagy* formában volt használatos” (E.

²⁶ Az én bibliográfiámban Rédei 1996.

Abaffy 1991b: 147). Lektoromnak bizonyosan igaza van, de E. Abaffy megfogalmazása nem éppen szerencsés, hiszen agglutináló nyelvben ilyen megformáltságú ige aligha várható; még a nagyon leegyszerűsödött morfológiájú angolban is jelölve van az ige finit volta legalább a kijelentő mód jelen idejében egyes számban, vö. pl. *I am, you are, he is, I write, you write, he writes*.

5. Egyáltalán nem meglepő, hogy *van* és *mégy* igénk paradigmája egyrészt nagy formagazdagságot mutat, másrészt pedig váratlan, úgymond „szabálytalan”, csonkulásos hangképviseletek burjánzanak bennük – ez a szakembert nem lepi meg, de talán mégsem árt emlékeztetni erre az esetleges olvasót: magyar †*volni* ’lenni’, †*valva* ’léve’, †*valván* ’lévén’ (~ finn *olla* ’van’, *ollen* ’léve, lévén’), finn *lie-* (~ magyar *lenni*); obi-ugor **wōl-* (Honti 1982: 193, 1999: 119) > oszjtj. **wol-* > V Vj *wāl-*, Trj *wāl-*, DN *ut-*, Kaz *wqл-* ’жить, быть; leben, sein’ (DEWOS 1577) ~ vog. **āl-* > TJ *āl-*, TČ *āl-*, KU *ōl-*, P *ōl-*, LO *ōl-*, So *ōl-* ’sein, leben, wohnen’ (K-WWb 34a), obi-ugor **wōs-* (Honti 1982: 197), valószínűbben: **ōs-* (Honti 1999: 119) > oszjtj. **wos-* > Vj *wās-*, Trj *wōs-*, DN *us-*, Kaz *wqs-* ’etwas sein; быть чем-ниб. или кем-ниб.’ (DEWOS 1630–1631) ~ vog. **ōs-* > TJ *ās-*, TČ *ās-*, KU *ūs-*, LU LO *ōs-* ’jm. od. etwas sein’ (K-WWb 101b); az obi-ugor nyelvjáráásokban valójában a két létige (kopula) részben keveredett egymással: (obi-ugor **wōl-*, **ōs-* >) oszjtj. **wol-* × **wos-*, vog. **āl-* × **ōs-* (erről és a többi uráli létige és kopula sorsáról ld. részletesen Honti 2013a, 2013b). Nincs ez másképp más nyelvekben sem, amit az alábbi néhány adattal igyekszem szemléltetni. A leggyakrabban használt lexémák elemei több meglepőnek tűnő (hangtani, alaktani, lexikális, szószerkezeti) jelenséget mutathatnak, ilyenek pl. a létige, a ’menni’, ’jönni’, ’jó’, ’sok’, ’kevés’ jelentésű szavak; ehhez vö. pl. német *sein* ’lenni’ ~ *ich bin* ’vagyok’ ~ *ich war* ’voltam’; angol (*to*) *go* ’menni’ ~ *went* ’ment’; orosz *идти* ’menni’, (*я*) *иду* ’megyek’, (*ты*) *идешь* ’mész’ ~ *я шёл/шла/шло* ’mentem’, *ты шёл/шла/шло* ’mentél’; olasz *andare* ’menni’ ~ (*io*) *vado* ’megyek’; francia *aller* ’menni’ ~ *je vais* ’megyek’; olasz *essere* ’lenni’: (*io*) *sono* ’vagyok’ ~ (*io*) *sono stato* ’voltam’; francia *être* ’lenni’: *je suis* ’vagyok’ ~ *j’ai été* ’voltam’; spanyol *estar* ’lenni’: *yo estoy* ’vagyok’ ~ *yo he estado* ’voltam’).

6. A létige személyragos alakjai problematikusabbak, mint a *mégy* igééi. Az eredeti tő a *val-*; lévén leggyakrabban használt igéink egyike, nyilván már nagyon régen végbement benne a **wal-* > **wal’-* > > *vagy-* változás (hasonlóan Berrár 1967a: 226). Nem tartom lehetetlennek, hogy az ugyancsak nagyon gyakori használatú *mégy* ige (*mēn-* > *mēny-* >) *mégy-* tövének hangalakja befolyásolta. Persze az is lehetséges, hogy az ugyancsak létigei funkcióval (is) rendelkező *lész* > *lęgyęn* *gy* elemének is analógiás hatása lehetett

abban, hogy a hajdani **wal-* töben **l > *l' > *ǰ > d'* (= *gy*) változás következett be. Lehetségesnek vélem, hogy volt **wal's > *wad's* alak is, ez utóbbinak a képviselője lehet talán a (**vagysz >*) mai nyelvjárási *vadsz* (≥ *vacc*).

7. Lehetséges, hogy a Sg3. személyű *-n* rag csak viszonylag későn csatlakozott az imperatívuszi/konjunktívuszi formához, és így egy ideig talán azonos lehetett a Sg2. és Sg3. személyű forma, és csak a kontextus mutatta meg, mely személyben és milyen funkcióban szerepel. Ennek feloldását, felszámolását szolgálta az, hogy a Sg2. személyű felszólító módú alaknak a funkciójából fakadó intenzitását nyomatékosítandó megnyúlt a magánhangzója, pl. **tǰǰ ↔ *tǰǰ̄, *lǰǰ ↔ *lǰǰ̄ > *tǰǰ̄ ↔ *tǰǰ̄, *tǰǰ̄ēn, *lǰǰ̄ ↔ *lǰǰ̄, *lǰǰ̄ēn* (> köznyelvi *légy* [≥ *légyél*] ↔ R. *lęgy*, nyj. *lędzs*, köznyelvi *lęgyēn*). Nyilván ebben leli magyarázatát az *iszik* moldvai *így* (~ *igyál*) Sg2. személyű alakjának (MoMaSz 1: 389b) *i*-je is és a kisvárdai *égy mán!* 'egyél már!' (ld. 29. jegyzet) *-é*-je is. Úgy tűnik, E. Abaffy az enyémhez hasonlóan értelmezte ezt a változást: „amikor még sem a kijelentő mód jelen idő, sem a felszólító mód E/3.-ben nem volt *-n* rag, a paradigma így hangozhatott: *tǰszǰk, tǰszǰ, tǰszǰ; lǰǰszǰk, lǰǰszǰ, lǰǰszǰ*, és akkor az E/2. és E/3. elkülönítését az oldhatta meg, hogy az E/2.-ben a többeli magánhangzó megnyúlt” (E. Abaffy 1991b: 147).

1.2. A P12. személyű *-tok/-tǰk/-tǰk* végződés

Ennek a személyjelölőnek a legegyszerűbb a keletkezéstörténete, túl sokat nem is foglalkoztak vele a szakemberek, ezért a kérdés ismertetése nem is igényel sok helyet.

A Halotti beszéd idején természetesen megvolt a P12. személyű igerag és birtokos személyjel (vö. *Latiatuc, keaffatuc, zumtuchel, bennetuc*), és *-tuk/-tǰk*-nek hangozhatott. Anyanyelvünk több rokonában is van megfelelője (ld. alább).

Az igei személyrag hangalakját és megszületését a TMNy így vélte magyarázhatni: „A *-tok* ragnak *-k* eleme a többest, *-t* eleme pedig a második személyt jelöli...” (TMNy 604, vö. még Horger 1931: 73). A birtokos személyjel azonos hangalakú az igei személyraggal: „*Apátok, ekétǰk, gyúrǰtǰk; házatok, kezǰtǰk, ökrǰtǰk...* A *-tok, -tǰk* ragnak első eleme a *ti* névmással azonos, utórésze pedig a többesképző *-k*” (TMNy 714). A kettő forrását persze azonosnak tekinti, amelyet így rekonstruálhatunk: **tǰk*.

Horger a lapp, a mordvin és a finn P12. személyű igealakok idézése után – a cseremis, votják, zürjén, osztják, jurák és tavgi személyjelölőről még nem tudott (de ld. Hajdú 1966/1973: 142; vö. még Honti 1976: 88, 1984/1986: 39, 2010–2011: 12, 2014: 3–4) – ekként vélekedett e személyvégződésünk eredetéről: „A magyar *-tok, -tǰk, -tǰk...* nyelvünknek ősrégi, még a finnugor

alapnyelv korából való eleme. Ez is (hasonlóan a többes 1. sz.-ű *-muk*, **-mük* > *-unk*, *ünk-höz...*) személynévmásból ered, a 'te' jelentésű finnugor **tš*-nek *-k* képzős többeséből... Eredetileg tehát itt is elülső magánhangzó volt a *t* és a *k* között, s később kettős (*-tuk*, *-tük*), majd hármas (*-tok*, *-tök*, *-tök*) hangalakja a magánhangzóilleszkedés következménye" (Horger 1931: 23–24).

Benkő okát adta annak, miért nem kellett megtörténnie a P12 személyű birtokos személyjelben a Sg2. személyben bekövetkezett változásnak: „A *-t* > *-d* zöngésülés a birtokos személyjelben tehát nemcsak úgy »magától« ment végbe, hanem funkcionális okai voltak: a zavaró homonímiát kellett kiküszöbölnie. És hogy mert csak az egyes számból, illetőleg hogy a többes számban mért maradhatott meg az eredeti *t* (*tš+k*), az is teljesen világos. A többes 2. személyben a *t* konzerválódását a tövokális + többes *-k* jel jelenléte folytán való testesség is magyarázhatná ugyan, de nem ez a fő tényező. Hanem az, hogy a tárgyat, de akár a locativust jelölő *-t* toldalék is szóalakzáró szerepű volt, amely csak a **házat* 'házad' formát zavarhatta, a *házatok* formát semmiképpen" (Benkő 1980: 193). Noha az igeragok körében hasonló homonímia nem alakulhatott volna ki, ott ilyen kényszerítő okot nem találhatunk. Azt is lehetségesnek gondolom, hogy a birtokos személyjel esetében mindenképpen meg kellett maradnia a *t*-nek már csak azért is, mert mind birtokos személyjelek, mind az igeragok körében a Sg2. személynél sokkal ritkábban fordulhatott elő a P12. személyű végződés.

Korompay vállalkozott birtokos személyjeleink rekonstruálására: „Az ősmagyar kor elejének elemsora a következőképpen rekonstruálható: **-mš/-mš*, **-tš/-tš* > **-dš/-dš*, **-šj/šj*, **-mšks/-mšks*, **-tšks/-tšks*, **-ks/-ks*. Szerkezeti szempontból az első öt elem szabályos felépítésű (mindegyikben benne rejlik a személyes névmás), a T/3. azonban tőlük eltérő típust képvisel: a rendszernek ezen a pontján a puszta *-k* többesjel foglalódott le sajátos funkcióban, s kapta meg – ráértéssel – a T/3. birtokos személyjel szerepét. A névmási elem hiányára nézve a későbbi alaki fejlődés szolgált bizonyítékot: mind a nyelvtörténeti adatok, mind nyelvjárásaink arról tanúskodnak, hogy a főnti morféma jellegzetes megoldásai (*-ok/-ök/-ök*, *-uk/-ük* stb.) rövid magánhangzót tartalmaznak, márpedig névmási eredet esetén etimologikus hosszúsággal, s – a zárt szótagbeli helyzet következtében – ennek megmaradásával kellene számolnunk. Ilyen módon a *-k* előtti magánhangzó voltaképpen tövhangzó, mely a nyelvi fejlődés későbbi szakaszában állandósuló nyelvallásban a toldalékhoz vonódik, azaz előhangzóvá válik. Hasonló fejlődésre más részrendszerekben is van példa, vö. a határozott igeragozás T/1. *-uk/-ük* ragjának kialakulását" (Korompay 1991: 261). „T/2.: *-tuk/-tük*, *-tok/-tek* ~ *-tök*. Egyetlen szóalakban adatható: HB.: *zumtuchel*, *szumtuchel*. A magánhang-

zó hangszíne itt is bizonytalan. A középső nyelvállású forma azért tehető fel elég határozottan, mert a kései ómagyar korban kizárólag e típussal találkozunk. Az utóbbinak mindhárom alakja már korán kialakulhatott; a szabályos háromalakú illeszkedés azonban még a XV–XVI. században is meglehetősen ritka. Tótani kapcsolódásmódja minden bizonnyal több tényezőtől függött: így a tő szótagszámától, hangtani és morfológiai felépítésétől” (Korompay 1991: 276).

M. Korchmáros az általa kikövetkeztetett teljes igeragrendszer is bemutatta. „Legősibb igei személyragjaink kétségkívül a névmási eredetű, az uráli alapnyelvre visszavezethető *-m*, *-d*, $\emptyset$, és az alany többes számának kifejezésére ehhez többes szám jelet kapcsolva kialakított *-m•k*, *-t•k*, $\emptyset k$ ” (M. Korchmáros 1973–1974: 161). „Az uráli alapnyelvből erre az időre a következő személyragokat hozhatta magával a magyar nyelv:

Egyes szám	1. <i>-m</i>	Többes szám	1. <i>-m•k</i>
	2. (<i>-t ></i>) <i>-d</i>		2. <i>-t•k</i>
	3. $\emptyset$ <i>s̄ ></i> $\emptyset \ddot{s}$		3. $\emptyset k$ <i>-ak -ek -ik</i> ”

(M. Korchmáros 1973–1974: 163).

Az ESz (851ab) a Pl2. *-tok/-těk/-tők* morfémát három szócikkben (igerag: pl. *vártok*, *néztek*, birtokos személyjel: *házatok*, *emberetek*, *szőlőtök*, az infinitívuszhoz és a személyes névmásokat helyettesítő névutókhöz járó személyvégződésenként: *látnotok*, *hinnetek*, *jönnötök*, *rólatok*, *felettetek*) tárgyalja; „Kialakulása az alapnyelvi **tš* személyes névmásból és a *-k* többesjelből valószínűleg az ősmagyar kor kezdetére tehető” (i. h.).

Megjegyzések

1. Horger (1931: 73) azt állítja, hogy a TMNy (615), Melich (1914: 152–158) és Szinnyei (1915: 14–15) tévesen magyarították e szuffixum tárgyas ragozásbeli *-já-tok/-i-těk* alakváltozatait. Az én témám szempontjából is fontos kérdésszerű van szó, de ezzel majd egy másik tanulmányban kívánok foglalkozni.

2. Horger (1931: 23–24) felfogásában – ha jól értem szavait – a **tš* 'te' és a *k* többesjel együtteséből áll ez a személyjelölő. Eszerint tehát talán Horger is a finnugor alapnyelvi **tšk* személyes névmás aggalutinációjával magyarázza ezen végződésünk eredetét, de ez már az uráli alapnyelvben is megvolt, vagyis nem a magyar nyelv önálló élete során alakult ki; a szuffixumként funkcionált **tšk* szegmentum valójában a második személyre utaló uráli **t*-ből és a személyes névmások ugyancsak uráli kori **k* többesjeléből az uráli korban megszületett Pl2. személyű személyes névmás volt (az alapnyelvi személyes névmásokról ld. Honti 2010–2011, 2014), és ez a képződmény

agglutinálódott az igéhez vagy a névszóhoz a preuráli vagy legkésőbb az uráli korban.

3. A Kövesi (1971: 46) szerint „az úgynevezett »permies sajátságok« (az egyes szám 2. személyű *-d*, a többes 1. személyű *-m•k*, 2. személyű *-t•k*, 3. személyű *-s•k*) jelentkezése” megalapozatlan kijelentés, ezek ugyanis egészen másban lelik magyarázatukat (ld. Honti 2010–2011: 12, 2014: 3).

4. A Pl3. személyű birtokos személyjel eredetével kapcsolatos nézetét Korompay kiterjesztette a tárgyas ragozás Pl1. igeragjára: „a *-k* előtti magánhangzó voltaképpen tövéghangzó, mely a nyelvi fejlődés későbbi szakaszában állandósuló nyelvállásban a toldalékhoz vonódik, azaz előhangzóvá válik. Hasonló fejlődésre más részrendszerekben is van példa, vö. a határozott igeragozás T/1. *-uk/-ük* ragjának kialakulását” (Korompay 1991: 261). Ez téves feltevés, a ma. *-uk/-ük* ugyanis ugor kori (ld. Honti 1985: 76), de erről majd máskor írok részletesebben. Egyébként is furcsának tartanám, ha két személyvégződés (Pl1. *-uk/-ük* személyrag és Pl3. *-uk/-ük* birtokos személyjel) is tulajdonképpen a névszói paradigma pusztá többesjeléből jött volna létre. Korompay idézett észrevételei is arra sarkalltak, hogy a feltáratlan és a problematikus események nyomára jussak. Egyébként indokolatlannak tartom, hogy a többes számú személyjelölők végén szerepeltet egy magánhangzót (*-*ø*/*-*ë*), pl. *-*kø*/*-*kë*, szerintem tehát helyesen: *k.

5. A Pl3. személyű birtokos személyjel eredetével kapcsolatos nézetet, mely szerint „a rendszernek ezen a pontján a pusztá *-k* többesjel foglalódott le sajátos funkcióban, s kapta meg – ráértéssel – a T/3. birtokos személyjel szerepét” (Korompay 1991: 276), kétségesnek tartom (ld. itt a 4. megjegyzést), de erről majd máskor írok részletesebben.

6. A Horgertől (1931: 23–24) idézett nézet kapcsán tett kiegészítésemből nyilvánvalóan kiderül, hogy téves a Pl2. személyű végződés korára vonatkozó közlés, továbbá az ESz (851b) álláspontjával ellentétben uráli alapnyelvi eredetű morfémaról van szó (ld. itt a 2. megjegyzésben).

2. A 2. személyű szuffixumok (*-d*, *-l*, *-sz*, $\emptyset$; *-tok/-tëk/-tök*) összefoglaló történeti magyarázata

2.1. Sg2. személyű végzések

A Benkő megfogalmazta következő tételek szinte axiómának számítanak a magyar nyelvtörténeti szakirodalomban:

1. Az *-l* gyakorító képzőből lett igeraggá (Benkő 1980: 244).
2. „A magyar igék toldalékrendszerében az *-sz* funkciója eredetibb frekventatív-duratív képzőiből [képzői funkcióból, H. L.] értékelődött át a jelen

idő jelévé, majd vesztette el ilyen szerepét is a tő elemévé válva; például a tőigéhez kapcsolódva: *tě-sz*, a cselekvés folytonos jelölése [azaz a cselekvés folytonosságának jelölése, H. L.] → *tě-sz*, a cselekvés jelenben történésének jelölése → *těsz*, morfológikailag egységes lexéma” (Benkő 1988: 40, vö. még Benkő 1980: 237).

Úgy látom, hogy az *-sz*-nek és az *-l*-nek frekventatív képzőből való magyarázata legalább két okból elvetendő:

1. Én nem ismerek olyan, nyelvcsaládunkbeli igei személyragot, amely igeképzőből alakult volna (bár ez gyaníthatólag nagyon szubjektív érvelés). Teljesen ad hoc jellegűnek tűnik az én szememben az a feltevés is, hogy e ragok valamelyike eredetileg személyjelölő participiumképző lett volna.

2. Úgy hiszem, hogy az alábbiakban e vitatott eredetű személyjelölők kialakulásának történetét természetes és ezért plauzibilis módon vázolhatom.

2.1.1. A Sg2. személyű *-d* végződés

Amint fentebb (az „1.1.1. A Sg2. személyű *-d* végződés” című pont 1. megjegyzésében) leírtam, e végződés történetének vizsgálatakor okkal számoltak azzal a kutatók, hogy a Sg2. személyű **tš* 'te' névmásból keletkezett zöngésüléssel.

2.1.2. A Sg2. személyű *-l* igerag

Eleinte azt is lehetségesnek vélték, hogy a személyjelölő morféma más-salhangzója **d* volt, amely a magyarban *l*-lé (is) lett. E feltevés mögött az alapnyelvi fokváltakozásnak hajdan normaként való elfogadása fedezhető föl, mely szerint e névmás gyenge fokon **dš* alakú volt. Úgy látom, hogy téves premisszából kiindulva – eredményét tekintve – mégis elfogadható magyarázat született.²⁷

Ilyen – nem az idővel tévesnek bizonyult fokváltakozást hirdető hipotézisen alapuló – változásra a szamojéd és a finnségi nyelvek kínálnak hangtörténeti párhuzamot: „Die Aufklärung der Herausbildung der Px-e und Vx-e für die 2. P. gehört zu den schwierigsten Aufgaben der Samojedologie. Durch den Wandel PU *s* > PS *t* hätten die Endungen für die 2. und 3. P. zusammenfallen müssen (2. P. PU *-sV*, 3. P. PU *-tV*), die Sprache war aber bestrebt, diese störende Homonymie zu vermeiden. Im SgNom. traten die Px-e meist

²⁷ Egyébként az U/FU/Ug alapnyelvi dentális réshangok némelyikét görcső alá vevő tanulmányaimban többek közt arra a következtetésre jutottam, hogy a **d* és a **š* rekonstruálása több okból is kizárandó (ld. Honti 2013d: 8–13, 2017a: 40–42, 2018: 28–29, 2019a: 119–121, 2020a: 77–79).

an den Vokalstamm. Das *-t-* des PxSg2-P12-Du2 stand also im Nom. zwischen Vokalen. In dieser Stellung verwandelte sich das *-VtV-* warscheinlich über *-VδV-* zu *-l-* und *-r-*. Davon übernahm das Nordsam. *-r-*, das Südsam. *-l-*. Das *-t-* der Px-e für die 3. P. blieb unverändert, somit konnte die Homonymie der beiden Px-Reihen vermieden werden” (Mikola 1988: 241, hasonlóan Mikola 2004: 105–106, 119, Dulson 1972: 141, Dul’zon 1973: 134; vö. még Castrén 1854/1966: 210–213, Gombocz 1912: 14, Setälä 1912a: 44–47, Wiklund 1915: 5–6).

Hasonló változással a finnben is számolni kell. Hajdan az intervokalikus *t* gyengefokú realizációja *δ* volt, amelynek a nyugati nyelvjárásokban *r* és *l* a folytatója, míg keleten eltűnt, pl. nyugati *meirän*, *meilän*, keleti *meiän*, vö. köznyelvi *meidän* a *me* ’mi’ genitívusza (Häkkinen 1994: 165–166, vö. még Rapola 1933/1965: 93–96, 110, 1966: 125–128).

Jónéhány más nyelvben is hasonló hangváltozások mentek végbe (ld. Szerebrennyikov 1974: 124–127). A fonetikai lehetőségek azt sugallják, hogy a magyarban is ilyen változással kell számolnunk. Ebben az alternatívában M. Korchmáros eszmefuttatása erősített meg (ld. a következő bekezdésben).

M. Korchmáros érdekesítő tanulmányában az *-l* és az *-sz* mibenlétének nyomozásakor figyelemre méltó észrevételeket tesz: „Az *-l* személyragnak gyakorító képzőből jelenidőjelen keresztül való kialakulását az *-sz* személyrag ilyen eredetének analógiájára általában feltételezi nyelvtörténetünk, de meggyőző bizonyítékunk nincs (Juhász: MNy. XXXV 284–5., Berrár: MTM 52.).²⁸ Mindenesetre furcsa, hogy míg az *-sz* nyomát valamennyi személyben megőrizték az *-sz*-szel bővülő igék, az *-l* egyetlen más személyben sem mutatható ki. Ez is amellet szól, hogy inkább speciálisan csak a második személyben érvényesülő szintaktikai helyzetet tételezzük fel, ha az új személyrag »születési helyét« keressük” (M. Korchmáros 1973–1974: 164).

A kérdés immáron az, miért és miképpen jelent meg az *-l* igei személyragként; ezt ld. a „2.1.5. A hangváltozások sora a Sg2. személyű dentális mássalhangzójú személyjelölőkben” című pontban.

2.1.3. A Sg2. személyű *-sz* igerag

M. Korchmáros másik kulcsfontosságú megállapítása: „Az *-sz* időjel volt, és így eleve sem jelentkezhetett az igeen csak a jelen és jövő időben: személyragként sem terjedt túl ezeken a használata. A múlt időbe és a feltételes, majd bizonyára utoljára a felszólító módba csak az *-l* szállíthatta – és szállította is – az újonnan felvett, második személyű alanyt kifejező jelentésmozzanatot.

²⁸ Juhász 1939: 284–285, Berrár 1957: 52.

A két új, lényegében azonos funkciójú igeragnak eredeti mivoltából magával hozott jelentéstartalma később teljesen elhomályosodott, és ezután indulhatott meg a kijelentő mód jelen idejében az a kiegyenlítődés, amely még a XIX. században is folyamatában tapintható volt: használatuk napjainkra teljes mértékben a könnyebb ejtés kívánalmái szerint rendeződött át” (M. Korchmáros 1973–1974: 165).

Afelől kétségünk sem lehet, hogy a *tész*, *alszik* stb. igék *sz* eleme kizárólag a jelen idő funkcióját hordozza, vö. pl. *tött*, *aludt*. Afelől sem lehet kétségünk, hogy ez az időjelként szereplő *sz* történetileg azonos az *sz* gyakorító igeképzővel. Egyebek közt az obi-ugor nyelvek is világosan tanúsítják, hogy ilyen funkciójú igeképzők a jelen idő jelévé lettek, vö. pl. vog. T *-l*, *-āl/-āl* és *-ānt/-ānt* frekventatív-duratív képzőkkel: *ńowēt-l-ām* ’ich schauke (praesens durativum)’ ~ *ńowēt-ām* ’ich schauke (praesens momentaneum, futurum)’, *jokt-ānt* ’er kommt (praesens durativum)’ ~ *jokt-ē* ’sie wird genügen (praesens momentaneum, futurum)’ (Honti 1975: 19–51, 54–55), osztj. V *-l*, *-əl/-əl* frekventatív képzővel (vö. Honti 1976: 86, Ganschow 1965: 29): *tu-l-ām* ’hozok’, *tuw-əl* ’hoz’ (Honti 1984/1986: 51, 53, 107).

A Sg2. sz. **tš* agglutinálódása után intervokalikus helyzetben réshangúsodott, miként pl. a **kota* > *ház* és a **wete* > *víz* szóban, míg a testesebb Pl2. sz. **-tšk* végződésben a **tšk* hangalakú névmásnak köszönhetően megmaradhatott az eredeti hangalak, talán annak következtében is, hogy ez a személy ritkább használatú, mint a Sg2. személy. Az intervokalikus spirantizálódásnak így kellett megvalósulnia első lépésben a korai ősmagyarban: **t* > **δ*; hasonló volt a másik két intervokalikus zöngétlen mássalhangzó sorsa is: **p* > **w*, **k* > **γ* (ld. Honti 2018: 28, 4. jegyzet). Valójában azonban bekövetkezhetett volna a **-tš* > **-δš* > *-z* változás is a **-tš* > **-δš* > *-l* helyett. Az lehetett annak az oka, hogy e személyvégződés nem vett részt a **-t-* > *-z-* hangváltozásban, hogy „a grammatikai funkció önmagában is megakadályozhatja egy-egy hangváltozás bekövetkezését” (Korompay 1991: 261, ehhez vö. még Benkő 1980: 191 a „0. Bevezetés” című pontban).

2.1.4. A Sg2. személyű $\emptyset$ igerag

Valóban igerag nélküli Sg2. személyű igealakot csak kettőt ismer a magyar nyelv, most ezek történetébe próbálom beleásni magamat.

2.1.4.1. *mégy*, *vagy*

Megpróbálok tisztán látni *van* és *mégy* igeink ezen alakjainak szerkezetét, kialakulásának folyamatát illetően, ezért megkíséreltem összeszedni a relevánsnak tűnő adatokat.

Forrásaimban a *van* és a *megy* alábbi alakjait találtam:

megy (ÚMTSz 3: 1204a–1206a)

Sg. 1. *megyék, mēnyék, mēnek, mék, meek, mégyék, mējék, mēngyék*

Sg. 2. *mész, mégy, mēnsz, ménc, mégysz*

Sg. 3. *mēgy, mēgyēn, mēnēn, mén, meen, mégyēn, mējēn, mēnygyēn, mēnyēn*

Pl. 1. *mēgyünk, mēnünk, meünk, ménk, mēnyünk, mēngyünk*

Pl. 2. *mēnték, mēgyték*

Pl. 3. *mēnnek, R. mednek* (NySz 3: 739).

Ragozási rendszerünk és a nyelvtörténetünk valamelyes ismeretében azt hiszem, hogy a *mēn*-re épülő alakok lehetnek a legrégebbiek, ebből alakultak ki a *mēn*- $\geq$ *mēny*- $\geq$ *mēgy*- $\sim$ *mē*- tövű finit alakok. A *mēgy* 'mész' $\leftrightarrow$ *mēgy* 'megy' nyilván a (*mēnsz* $>$ *mégysz* $>$) *mēgy* és a *mēnēn* $>$ *mēnyēn* $\geq$ *mēgyēn* $\geq$ *mēgy* fejleménynek lehet köszönhető. A *mēgy* meghonosodásában, gyökéresztésében analógiás hatása lehetett a létige (ugyancsak Sg2. személyű) *vagy* alakjának, vagy kölcsönhatás volt ezek között. Ehhez vö. „A *mégysz* alakból *mēgy* lett s másfelől *mész*” (TMNy 273).

van (ÚMTSz 5: 631ab), *vagyon* (ÚMTSz 5: 604b)

Sg. 1. *vagyok, vajok*

Sg. 2. *vagy, vadsz, vacc*

Sg. 3. *van, vagyon, vaon*

Pl. 1. *vagyunk, vajunk*

Pl. 2. *vagytok, vadtok, vattok*

Pl. 3. *vannak, vagynak, vadnak*

A létige személyragos alakjai problematikusabbak, mint a *mēgy* igééi. Az eredeti tő a *val*-; lévén leggyakrabban használt igéink egyike, nyilván már nagyon régen végbement benne a **wal*- $\rightarrow$ **wal'*- $\rightarrow$ *vagy*- változás. Nem tartom lehetetlennek, hogy az ugyancsak nagyon gyakori használatú és ezért váratlan változáson átment *mēgy* ige (*mēn*- $\rightarrow$ *mēny*- $\rightarrow$) *mēgy*- tövének hangalakja befolyásolta. Persze az is lehetséges, hogy az ugyancsak létigei funkcióval (is) rendelkező *lész* $>$ *lēgyēn* gy elemének is analógiás hatása lehetett abban, hogy a hajdani **wal*- töben **l* $>$ **l'* $>$ **ǰ* $>$ *d'* (= *gy*) változás következett be. Lehetségesnek vélem, hogy volt **wal's* $>$ **wad's* alak is, ez utóbbinak a képviselője lehet talán a (**vagyysz* $>$) nyj. *vadsz* $>$ *vacc*. Vagyis a mai köznyelvi *vagy* és *mēgy* ($\sim$ *mész*) alakokat személyragos formákból csonkulással keletkezettnek tekintem.

A *van* és *mēgy* igénk paradigmáját illetően vö. az „1.1.4.2. *lēgy*, *lēdzs* 'legyen', *lēgy* ($\sim$ *van*)” című pontban az 5. megjegyzésben említettekkel.

2.1.4.2. *lęgy* 'legyen', *lęgy* (~ *van*)

Vitatott kérdés, miből, honnét ered ezen felszólító módú igealakok *gy* (< *ǰ) eleme. Egy korábbi írásában E. Abaffy (1982a: 423, 1982b: 122) szerint a *teyek* 'tegyek', *teǰš* 'tegyél', *teyen* 'tegyen' alakokban *γ* > *dzs* „sajátos affrikáció” történt, ez azonban lehetetlen hangváltozás lett volna, egy lépésben egészen biztosan az (Honti 1985: 65). Korábban, arra hivatkozva, hogy instabil tövű igéink obi-ugor megfelelőinek van *j*-s tövük, és a vogulban ebből képződik az imperatívusz (igaz, módjel nélkül) pusztán a tőhöz illesztett személyraggal, pl. TJ *tājən*, KU *tōjən*, P *tājən*, So *tāen* (< *tājən) 'egyél', úgy hittem, hogy az ősmagyarban is a *j*-s tőhöz járulhatott a *j* (< ősma. *γ < U *k) *j* imperatívuszjel, amely a tövégi *j*-vel hosszú *jj* mássalhangzót eredményezett, és ez affrikálódhatott *ǰ-vé (Honti 1985: 65–66). Mivel a hét instabil tövű igénk mindegyikének van nyelvelméinkben és egyes nyelvjárásainkban *d* képzős tóváltozata (olykor más igéknek is, pl. nyj. *lōdōk*, *lūdōk* 'lövök', *lūdōzōk* 'lövöldözök'; vö. Honti 1985: 63), most már azon a véleményen vagyok, hogy a frekventatív-duratív vagy inchoatív *d* képző (erről ld. D. Bartha 1958: 22) már az ősmagyar korban csatlakozhatott főleg egytagú igéinkhez, tehát pl. *ē-, *ēd-, *ēv- 'eszik', ezek közül az *ēd*- előzményéhez járulhatott a *j* (< < *γ) imperatívuszjel, vagyis *ēdǰγ > *ēdǰj > *ęgy* ≥ *ęgyél*.²⁹ „Ezen igéink legtöbbször felszólító módjában rövid *gy* van, ill. korábban annak kellett lennie. Az egytagúak körében a *higgy* (*hisz*) az egyetlen kivétel. A *higgy* hosszú mássalhangzóját Bárczi (1958b: 58)³⁰ a *tudj* formával való asszociatív viszonytal magyarázta, Jakab (1964: 42)³¹ pedig a hasonló hangalakú *hagj* hatására gondolt...³² Talán éppen a *higgy* e hosszú mássalhangzójának köszönhető, hogy egytagú instabil tövű igéink közül a *hisz* szerepel legtöbbször a (15–) 16–17. századi feljegyzésekben *d*-s tőalternánsával. Az *al(u)szik*, *fek(ü)szik* imperativusában Dunántúlon és Erdélyben rövid a *gy* (Imre 1971: 307; Zelliger 1980: 776),³³ míg másutt, ill. a többi idetartozó igében mindenütt *ggy* van, ami bizonyára a *cselekędj*, *gondolkođj*-félék analó-

²⁹ Van *lęgy* ~ *legyél*, *tęgy* ~ *tegyél*, de csak *ęgyél* és *ęgyál* van a nyelvterület túlnyomó részén. Van továbbá nyelvjárási *ęgy* (~ *ęgyál*) (MoMaSz 1: 389b) is; Keresztes László kollégám felhívta a figyelmemet arra, hogy van *ęgy* is: Papp István és ő is hallotta Kisvárdán: *ęgy mán!* 'egyél már!'.

³⁰ Bárczi 1958: 58.

³¹ Jakab 1964: 41–42, 1999: 77–78.

³² Ezen igénk etimológiáját ld. Rédei 2001.

³³ Valamikor elkerülhette a figyelmemet e közlés értelme: határozottan emlékszem ugyanis, hogy gyerekkoromban Zalában mi *aluggy*, *feküggy* hangalakú felszólító módú igealakokat használtunk!

giájának tulajdonítható” (Honti 1985: 66–67). Jakab (1964: 41, 1999: 77) véleményével egyezően most tehát *d*-s tőalternánsból magyarázom ezen igecsoport felszólító módú alakjait. Jakab (i. h.) azt is megemlíti, hogy a *hisz* ige felszólító módjában a nyelvemlékek szerint eredetileg ugyancsak rövid *gy* volt, és mindenképpen helyesnek látom azt a magyarázatát, hogy a *higgy* más igék, pl. a *hagyj* hatására tett szert a *ggy*-re. Egyébként úgy vélem, hogy a „*C + j*” kapcsolatban természetes a két mássalhangzó összekapcsolódásaként a hosszú mássalhangzós *ĆĆ*, *jj* hangszekvencia, pl. *měnj* (*měny*), *látja* (*lăttya*), *hallja* (*hajja*), *barátja* (*barăttya*), *sínje* (*sínnye*), *alja* (> *all’a* > *ajja*), tehát a *végy*, *věgyél*, *légy*, *lěgyél*, *ěgyél*, *így*, *igyál* rövid *gy*-jét vélem váratlanak. Ennek okát nem ismerem, miként annak okát sem, hogy két instabil tövű ikes igénk, az *észik* és az *iszik* miért preferálja a Sg2. személyű imperatívuszban az *-l* személyragot a $\emptyset$ személyrag ellenében... A hét instabil tövű ige körében a *higgy(él)*, *higgyed* ~ *hidd* kivétel ez alól, ennek kétféle okát sejttem: vagy a két mássalhangzóból álló kapcsolat, a *dj* eredményezte a *ggy*-t: **hidj* > *higgy*, vagy a *higgy* más igék, pl. a *hagyj* hatására tett szert imperatívuszban a *ggy*-re, amint Jakab (1964: 41, 1999: 77) magyarázta (ehhez vö. még Bárczi 1958: 58, Benkő 1980: 208–209). Ezt a második lehetőséget látom valószínűbbnek amiatt, hogy a többi ilyen igében nincsen (hosszú) *ggy*, tehát pl. *tégy* ↔ **téggy*.

A R. *lěgy*, nyj. *lědzs* ’legyen’ konjunktívuszi alakokat annyiban tekinthetem indokoltnak *lěgyěn* és *lědzsěn* helyett, hogy a Sg3. személyű igealakjaink legtöbbszörre nem tartalmaznak valamilyen, személyjelöléssel kapcsolatba hozható elemet (vö. pl. *siet*, de *měgy* ~ *měgyěn*).

A *lěgy* (~ *lěgyél*) ↔ R. *lěgy*, nyj. *lědzs* ’legyen’ viszonya kapcsán még azt kell megjegyezni, hogy igazi felszólító mód köztudottan csak a 2. személyű alakokban van, a többi kötőmódúnak (konjunktívuszinak) tekinthető, mint a németben is, pl. *er warte* ’(hogy) ő várjon’, *er bitte* ’(hogy) ő kérjen’; az ilyen alakok azonban legtöbbszörre azonosak a Sg2. személyű imperatívuszi alakokkal: *warte!* ’várj!’, *vár(ja)d!*, *bitte!* ’kérj!’, *kér(je)d!*, ez tehát a régebbi magyar megoldással párhuzamos jelenség.

2.1.5. A hangváltozások sora a Sg2. személyű dentális mássalhangzójú személyjelölőkben

A magyar igealakoknak az eredeti ragtalanságát valló nézeteket Lakó (1990) egyértelműen elhárította, mondván, az ezeket képviselők nem ismerik (vagy szerintem inkább nem akarták elismerni) a nyelvcsalád tagjainak közösével kapcsolatos kutatási eredményeket. Kritikáját jogosnak tartom: „Abschließend möchte ich meiner Überzeugung Ausdruck geben, daß die fal-

schen pauschalen Kritiken, die auf der Unkenntnis der Tatsachen oder auf Verschweigung der Fakten basieren, zurückgewiesen werden müssen. Auch die Geschichtswissenschaft muß womöglich Tatsachen darlegen. Warum sollte die Geschichte der Sprachwissenschaft als eine Art Geschichtswissenschaft eine Ausnahme sein?“ (Lakó 1990: 135).

E pontban három, azonos forrásból származó elem létrejöttének körülményeit tárgyalom, és ebből a szempontból fontos adalékot jelent a következő idézet (noha az csak kettős alakú morfémáról szól): „Rendszerint akkor köszönheti létét hangváltozásnak egy új toldalék, ha korábban egy közös alakban egybeeső két szerepkör valamely hangváltozás következtében kettős alakot nyer, s a kettős alakhoz társuló kettős funkció funkciómegoszlással immár két különböző morfémához csatlakozhat” (E. Abaffy 1991b: 152).

U/FU/Ug $*-t >$ korai ősmagyar $*-\delta- > *-\delta- \gtrsim *-\vartheta / *-\delta- >$ kései ősmagyar $-d(-) \sim *-\delta(-) / *-\delta(-) (= -l(-) / -sz(-))$. Tehát:

$*-t > *-\delta \gtrsim *-\vartheta / *-\delta$ (az instabil tövű igék ragozásának jelen idejében: $*-\vartheta > *-\delta (= -sz)$, vagyis $*(C)Vs-\vartheta >$ (asszimilációval) $*(C)Vs-\delta (= (C)Vs-sz)$),

$*-t > *-\delta \gtrsim -d \sim -l$ (a nem instabil tövű igék múlt idejű, feltételes módú és végül felszólító módú alakjaiban).

Ehhez ld. Honti 2018, 2019b: 396–398.

A Sg2. személyű személyjelölő morféma azért lett éppen $-d$ -vé (a t morfémát tartalmazó alakokkal való homonimiát elkerülendő, ld. a „1.1.1. A Sg2. személyű $-d$ végződés” című pontban), mert így a Sg2. sz. $*t\delta$ személyes névmás és a Pl2. személyű $*-t\delta k$ személyjelölő funkcióhordozó elemével csak egy lényeges fonetikai jegyben különbözött, tehát a funkció ellátása, vagyis a 2. személyre történő utalás nem szenvedett zavart.

Mivel a $*-\delta$ -nak és a $*-\delta$ -nek, amely utóbbi a tárgyas ragozás és a birtokos személyjelezés személyjelölőjévé a határozottság kifejezésére foglaldott le (mutatis mutandis ugyanez volt a helyzet a Sg1. sz. $*m\delta$ névmásból keletkezett $-m$ személyjelölővel is), egyidejűleg kellett létezniük, és a sporadikus $*-\delta > *-\delta$ változással az $*-\delta$ a kijelentő mód és a jelen idő kivételével (de vö. pl. $néz-é-l, néz-t-él / néz-t-el, néz-né-l, nézz-él / nézz-el$) vált a személyjelölés hordozójává, amely később analógiásan behatolt a többi kategóriába is, köztük a felszólító mód hosszabb alakját létrehozva (vö. pl. $néz-z \gtrsim néz-zé-l / nézz-el$). Így tehát a sporadikus $*-\delta > *-\delta$ változás azért következhetett be, mert a személyes névmáshoz fonetikailag erősen kötődő d a határozottság hordozójává lett (a tárgyas ragozásban és a birtokos személyjelezésben), és más, funkcióval nem terhelt dentális mássalhangzó nem állt rendelkezésre (csak az $-r$ jö-

hetett volna szóba, de ez képzőállományunknak csak nagyon periferikus eleme, vö. Ruzsiczky 1961: 380, Szegfü 1991: 191–192, ESz 675).

A $*\delta > (\vartheta \gtrsim) *s (= sz)$ megszületése az eddig ismertektől eltérő körülményeknek köszönhető, ez az általam instabil tövűnek nevezett igékben alakult ki.

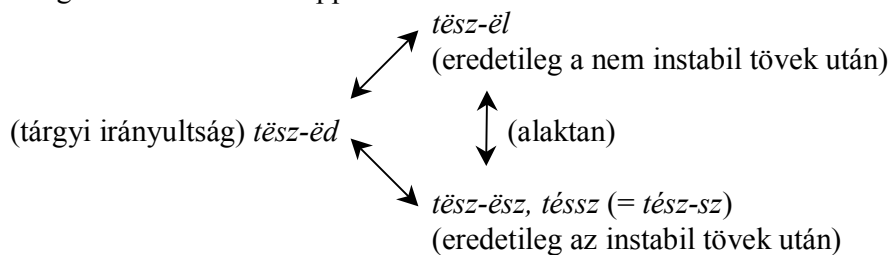
$$*tes-: *tes-et > *tes-ed \gtrsim *tes-e\delta > \begin{cases} \nearrow tes-el = tész-él \\ \searrow (*tes-e\vartheta >) *tes-es = tész-ész \gtrsim \\ téssz (= tész-sz) \end{cases}$$

A $*\delta$ zöngétlenedése $*\vartheta$ -vá gyaníthatólag szóvégi helyzetével magyarázható, bár esetleg az is lehetséges (talán kevésbé valószínűen), hogy közvetlenül $*-\delta > *s (= -sz)$ változás következett be. Az ezt követően létrejött *téssz* változat a jelen idejű töbe beépült $*s (= sz)$ kváziidőjel hasonító hatásának köszönhető ($*tes-e\delta (\gtrsim *tes-e\vartheta) > *tes-es >> téssz (= tész-sz)$). Az *s* közelében bekövetkezett $*\vartheta > s$ asszimiláció ismert az osztják hangtörténetben is, pl. V *sōγas*, DN *sēwās*, Kaz *sūs*, O *sus* ~ vog. TJ *tüks*, KU *täχs*, P *tāks*, So *taks* < OUG $*\vartheta\ddot{u}\gamma\delta \sim$ ma. *ősz* < < FU $*sikše$ ($*sükše$) 'Herbst',³⁴ szórványosan a vogulban is *s*-szé lett a $*\vartheta$, pl. TJ *sāj*, KU *sāj*, P *sej*, So *saj* 'Eiter', de vö. osztj. V *lōj*, Vj *jōj*, *ōj*, DN *těj* 'Eiter', O *lij-* 'eitem' (ld. pl. Honti 2020a: 84–86). Jónéhány más nyelvben is hasonló hangváltozások mentek végbe (ld. Szerebrennyikov 1974: 124–127).

„Hátra van még annak magyarázata, miért járul az *-sz* mindig a csonka töhöz, s csak hosszú mássalhangzó vagy mássalhangzó-torlódás esetén előzi meg a teljes tő: *hol-sz*, *mondasz*. A jelenség magyarázata az *sz* fonetikai természetében rejlik: e hang ugyanis könnyen kapcsolódhat mássalhangzóhoz. Így akár a mondatfonetikai helyzetben gyakori kétnyíltszótagos tendencia eredményeként jelent meg a csonka tő, akár arról van szó, hogy az *-sz* az ősmagyar kor olyan kései szakaszában vált raggá, amikor az igevégi vokálisok már eltűntek, az *sz*-nek egy mássalhangzóhoz való csatlakozása nem jelentett kiejtésbeli nehézséget, s a csonka tő állandósulhatott előtte. A jelen idejű *-d* : *-sz* szembenállás funkcionálisan ugyanúgy oszlott meg, mint a többi rag esetében: a névmásból [egy lépésben, H. L.] keletkezett rag a határozott, a másik [három, ill. négy lépésben keletkezett rag, H. L.] az általános ragozás eleme lett” (E. Abaffy 1991b: 132).

³⁴ De egy szóban ennek az ellenkezője is megtörtént, mégpedig disszimilációként: osztj. V *sort(!)*, DN *surt(!)* ~ O *sorās* ~ vog. KU *tōrās*, So *tōras* < OUG $*\vartheta\ddot{u}r\delta s$ (Honti 1982: 140, 1999: 131) ~ ma. *arasz* < < FU $*sor\mathfrak{z} \sim *sor\mathfrak{z}-\mathfrak{z}$ 'Spanne' (UEW 1: 448).

A Sg2. sz. alakok közti oppozíciók:

A $t > > d \sim l \sim sz$ változást követően történt meg az alanyi és a tárgyias ragozásba való beilleszkedés, de funkciómegoszlásnak az alapja az lehetett, hogy a Sg1. személyben is olyan új személyrag jelent meg, a *-k*, amely nem kötődve fonetikailag a megfelelő személyes névmáshoz mint a határozottság nyilvánvaló megtestesítőjéhez, csak egy határozott fogalomhoz, a cselekvő személyhez kötődött, míg az *-m* két határozott fogalomhoz, a cselekvő személyhez és a határozott tárgyhoz kötődött, következésképpen: $d \leftrightarrow l \sim sz$.

Az itt előadott hangtörténeti folyamatok kapcsán utalok a „0. Bevezető” részben idézett Benkő-véleményre és arra a nyilvánvaló körülményre, hogy az önállósulás útjára lépett magyar nyelv sem lehetett egységes, nyelvjárási-lag tagoltnak kellett lennie, amelyben párhuzamos és részben más-más eredménnyel járó változások is végbementek (vö. ehhez pl. Honti 2018a, 2019b, 2020a).

2.2. A P12. személyű végződés (-tok/-tők/-tök)

Nagyon régi, uráli kori elemről van szó, amely – a kérdésről nyilatkozók megállapításának megfelelően – valóban a **t* kezdetű 2. személyű személyes névmás eme mássalhangzójából és a **k* többesjelből áll, de nem az ősmagyarban álltak össze ezek személyjelölővé, hanem már az uráli (vagy éppen a preuráli) korban a P12. személyű **tšk* névmás agglutinációja révén született meg e morféma (ld. Honti 1997: 33), és ugyanakkor jött létre a **-tšk ~ *-tšk* palato-veláris pár, amely a magyarban viszonylag későn létrehozta az illabiális $\leftrightarrow$ labiális oppozíciót is: *-tok ~ tők* $\leftrightarrow$ *tök*.

3. Zárszó

„A tudomány nem érheti be a tényeknek, jelenségeknek az egyszerű constatalásával, hanem tudni akarja mindennek a miértjét is” (Szinyei 1888: 1). E régi igazság – noha e megfogalmazása csak ezen munkám során ötlött a szemembe – vezérelt ennek a talán bonyolult eszmefuttatásnak kidolgozása során is. Mivel régóta igazságnak vélt megállapítások helyébe eltérő tartalmú

új nézeteket próbáltam beiktatni, esetleges olvasóim némelyike talán a manapság divatosná vált szobordöntögetés megnyilvánulásának tekintheti ezen tetteimet; noha nézeteim kifejtését megelőzően kritikával kellett illetnem néhány korábban tevékenykedett kutató téziseit, remélhetőleg kollegiális és tárgyilagos szellemben sikerült megtennem.

A magyar nyelvben az igei és a névszói személyjelölés (vagyis az ige- és a névszóragozás) körében a 2. személyek végződése a következő hangalakú morféimák: Sg2.: *-d, -l, -sz, -∅*, Pl2.: *-tok/-tők/-tök*.

Az ezek eredetéről és történetéről született magyarázatokat két esetben fogadtam el, a *-d* és a *-tok/-tők/-tök* esetében. A korábbi kutatók szinte egyhangúlag ismerték el, hogy ezek a Sg2. személyű **tš*, ill. a Pl2. személyű **tšk* személyes névmások agglutinációja révén keletkeztek még az uráli alapnyelv idején; a Sg2. személyű végződés a korábbi szakemberek magyarázatának értelmében alkalmi *t > d* zöngésüléssel keletkezett bizonyos homonímiákat elkerülendő, pl. **füle-t* 'füled' ↔ **füle-t* 'fület' > *füle-d* 'füled' ↔ *füle-t* 'fület', **nézē-t* 'nézed' ↔ **nézē-t* 'nézett' > *nézē-d* 'nézed' ↔ (**nézē-t >*) *nézē-tt* 'nézett'; a Pl2. személyben nem voltak homonim párok, ezért megőrződhetett a *t*: *füle-tők* 'fületek', *néz-tők* 'néztek'; de ettől függetlenül is megőrződhetett a Pl2. személyű személyvégzésekben a *t*, mert a Pl2. személyű végződés mind a birtokos, mind az igei paradigmában sokkal ritkább volt, mint a Sg2. személyű.

Az *-l* és az *-sz* igei személyrag a talán általánosan elfogadott történeti magyarázat szerint frekventatív ige képzőből időjelle alakulván vált a Sg2. személy végződésévé, pl. *néz-él, látsz*. Én viszont ezeket is a Sg2. személyű **tš* névmásból vezetem le. Ennek alapja, hogy az intervokalikus **t* (más alapnyelvi zárhangokhoz hasonlóan) **δ* réshanggá is válhatott, amely további hangváltozások révén **l*-lé, **θ*-vá és ebből **s*-szé (= mai magyar *sz*) alakulhatott.

A **t > *δ > *l* változást téves meg gondolásból már több mint száz évvel ezelőtt is feltették a kutatók, és téves premisszából (az időközben tévesnek bizonyult uráli/finnugor alapnyelvi fokváltakozásból) kiindulva jutottak helyes eredményre; hasonló változásokat produkáltak egyebek közt a balti-finn és a szamojéd nyelvek is, ez a tény tehát megerősíti ezt a magyarázatot.

A *-∅* személyrag hirdetésének is elég komoly tudománytörténeti múltja van. Egyebek közt a mai magyar *vagy, mégy* 'mész', a nyelvjárási *lęgy* (~ köznyelvi *lęgyën*) 'legyen' igealakokból kiindulva sokan vélekedtek úgy, hogy a személyvégzések csak az ősmagyar korban járultak hozzá az ige- és a névszótövekhez, vagyis addig az egyes számú igealakok és a birtokként szereplő névszók puszta tőalakban álltak, ennek az állapotnak a *vagy* 'vagy'

és a *mégy* 'mész' lenne a tanúja. A *vagy* 'vagy' és a *mégy* 'mész' esetében én a személyragos igealakok csonkulásával számolok (ilyenek a létező nyelvjárási *vagysz*, *mégysz*), míg a *légy* 'legyen' konjunktívuszi igealak valóban személyrag nélküli forma, de ez eléggé általános jelenség a Sg3. személyű igealakok körében, vagyis szinte teljesen azonos a Sg2. személyű imperatívuszi igealakokkal: *légy!* 'légy!'. Ennek párhuzama látható pl. a németben: *er warte* '(hogy) ő várjon', *er bitte* '(hogy) ő kérjen'; az ilyen alakok azonban legtöbbször azonosak a Sg2. személyű imperatívuszi alakokkal: *warte!* 'várj!', *bitte!* 'kérj!', *kér(je)d!*.

Irodalom

- E. Abaffy Erzsébet 1982a: A *teszen* : *tőn* típusú igék az ősmagyar kor rendszerében. Magyar Nyelv 78: 416–425. = E. Abaffy 1982b.
- E. Abaffy Erzsébet 1982b: A *teszen* : *tőn* típusú igék az ősmagyar kor rendszerében. In: Sebestyén Árpád (szerk.), Hagyományápolás és megújulás. Debreceni magyar nyelvészeti napok. KLTE, Debrecen. 113–125. = E. Abaffy 1982a.
- E. Abaffy Erzsébet 1991a: Igei személyragjaink eredetéről. Vitás kérdések. Magyar Nyelv 87: 385–393.
- E. Abaffy Erzsébet 1991b: Az igei személyragozás. In: Benkő 1991: 122–159.
- Balassa József 1893: *Megyek*. Magyar Nyelvőr 22: 289–294.
- Balassa József – Simonyi Zsigmond 1895: Tüzetes magyar nyelvtan történeti alapon. Első kötet. Magyar hangtan és alaktan. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. = TMNy.
- Balázs János 1973: Funktionswerte der Pronominalität. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bárczi Géza 1958: A magyar történeti szóalaktan I. A szótövek. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bárczi Géza 1975a: A magyar nyelv életrajza. 3. kiadás. Gondolat, Budapest.
- Bárczi Géza 1975b: A magyar *-ja ~ -i* személyrag története. Magyar Nyelv 71: 129–131.
- Bárczi Géza 1982: A Halotti Beszéd nyelvtörténeti elemzése. Nyelvészeti tanulmányok 24. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bárczi Géza 1990: A magyar igeragozás története. Nyelvtudományi Értekezések 130. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán 1967: A magyar nyelv története. Tankönyvkiadó, Budapest.
- D. Bartha Katalin 1958: Magyar történeti szóalaktan II. A magyar szóképzés története. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Beke Ödön 1911: Cseremisiz nyelvtan. Javított különnyomat a Nyelvtudományi Közleményekből. Finnugor Füzetek 16. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.

- Beke Ödön 1926: A határozóragok történetéhez. *Magyar Nyelvőr* 55: 104–108.
- Benkő Loránd 1980: *Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegelemzéi*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Benkő Loránd 1988: *A történeti nyelvtudomány alapjai*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Benkő Loránd (szerk.) 1991: *A magyar nyelv történeti nyelvtana*. I. kötet. *A korai ómagyar kor és előzményei*. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Bereczki Gábor 1988: *Geschichte der wolgafinnischen Sprachen*. In: Sinor 1988: 314–350.
- Bereczki Gábor 1990: *Chrestomathia Ceremissica*. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Bereczki Gábor 1994: *Grundzüge der tscheremissischen Sprachgeschichte I*. *Studia Uralo-Altica* 35. JATE, Szeged.
- Bereczki Gábor 2002: *A cseremisz nyelv történeti alaktana*. *Studies in Linguistics of the Volga Region*. Supplementum I. University of Debrecen, Debrecen.
- Bereczki Gábor 2003: *A magyar nyelv finnugor alapjai*. Universitas Kiadó, Budapest.
- Berrár Jolán 1957: *A magyar történeti mondattan*. Egyetemi Magyar Nyelvészeti Füzetek. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Berrár Jolán 1967a: *A szóelemek alaktörténete*. In: Bárczi et al. 1967: 212–235.
- Berrár Jolán 1967b: *Mondattörténet*. In: Bárczi et al. 1967: 389–485.
- Budenz József 1884–1894: *Az ugor nyelvek összehasonlító alaktana*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. = UA.
- Bühler, Karl 1934/1982: *Sprachtheorie*. Gustav Fischer Verlag, Stuttgart – New York.
- Castrén, M. Alexander 1854/1966: *Grammatik der samojedischen Sprachen*. *Uralic and Altaic Series* 53. Indiana University – Mouton & Co., St. Petersburg/Bloomington – The Hague.
- Collinder, Björn 1965: *An Introduction to the Uralic Languages*. University of California Press, Berkeley – Los Angeles.
- CzF 4 = Czuczor – Fogarasi 1867.
- Czuczor Gergely – Fogarasi János 1867: *A magyar nyelv szótára*. Negyedik kötet. M–Ő. Emich Gusztáv, Pest. = CzF 4.
- Csúcs Sándor – Honti László – Salánki Zsuzsa – Varga Judit 1991: *Statistik der uralischen Lautensprechungen*. *Linguistica, Series B, Documenta*, 1. MTA Nyelvtudományi Intézete, Budapest.
- DEWOS = Steinitz 1966–1993.
- Dulson, Andreas 1972: *Über die ursamojedischen Suffixe zur Bezeichnung der verbalen Person*. *Советское финно-угроведение* 8: 139–144. = Dul'zon 1973.
- Dul'zon, A. P. 1973: *А. П. Дульзон, Прасамодийские форманты глагольного лица*. In: К. А. Тимофеев (отв. ред.), *Актуальные проблемы лексикологии и словообразования*. Выпуск II. Новосибирск. 131–137. = Dulson 1972
- Erdődi József [1954] válasza az opponenseknek. *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei* 6: 454–465.

ESz = Zaicz 2006.

- Ganschow, Gerhard 1965: Die Verbalbildung im Ostjakischen. Ural-Altäische Bibliothek XIII. Otto Harrassowitz, Wiesbaden.
- Givón, Talmy 1976: Topic, Pronoun and Grammatical Agreement. In: Li, Charles N. (ed.), Subject and Topic. Academic Press, Inc., New York – San Francisco – London. 149–188.
- Gombocz Zoltán 1912: Zur finnischugrisch-samojedischen Lautgeschichte. In: Thomsen-Festschrift. Otto Harrassowitz, Leipzig. 8–14.
- Gombocz Zoltán 1930: Über die Haupttypen der ungarischen Verbalformen. Ungarische Jahrbücher 10: 1–15. = Gombocz 1938.
- Gombocz Zoltán 1931: A magyar igealakok főtípusai. Magyar Nyelv 27: 142.
- Gombocz Zoltán 1938: Über die Haupttypen der ungarischen Verbalformen. In: Gombocz Zoltán összegyűjtött művei. Első kötet. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. 124–140. = Gombocz 1930.
- Györke József 1935: Die Wortbildungslehre des Uralischen. Bibliotheca Hungarico-Estica. Instituti Litterarum Hungarici Universitatis Tartuensis 15. O/Ü. J. G. Krüger Ant.-Ges., Tartu.
- Hajdú Péter 1966: Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hajdú Péter 1973: Bevezetés az uráli nyelvtudományba. Második kiadás. Tankönyvkiadó, Budapest.
- Hartung, Lieselotte – Sauer, Gert – Schulze, Brigitte 1989: Nachträge aus der Sammlung ostjakischer Volksdichtung von Wolfgang Steinitz In: Kárpáti, Paul – Tarnói, László (Hrsg.), Berliner Beiträge zur Hungarologie. Berlin – Budapest. 2: 53–104.
- Häkkinen, Kaisa 1994: Agricolasta nykykieleen. Suomen kirjakielen historia. Werner Söderström Osakeyhtiö, Porvoo – Helsinki – Juva.
- Hegedűs Attila 2011: A magyar igeragozás kialakulásának történetéhez. In: É. Kiss Katalin – Hegedűs Attila (szerk.), Nyelvelmélet és diakrónia. Szent István Társulat, az Apostoli Szentszék Könyvkiadója, Budapest – Piliscsaba. 171–178.
- Helimskij, Je. A. 1982: E. A. Хелимский, Древнейшие венгерско-самодийские языковые параллели (Лингвистическая и этногенетическая интерпретация). Наука, Москва.
- Honti, László 1975: System der paradigmatischen Suffixmorpheme des wogulischen Dialektes an der Tawda. Janua Linguarum. Series Practica 246. Akadémiai Kiadó – Mouton, Budapest – Den Haag – Paris.
- Honti László 1976: Az osztják személyjelölő szuffixumok történeti áttekintése. Nyelvtudományi Közlemények 78: 71–119.
- Honti, László 1982: Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe. Bibliotheca Uralica 6. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Honti László 1984/1986: Chrestomathia Ostiacica. Tankönyvkiadó, Budapest.

- Honti László 1985: Széljegyzetek instabil tövű igéink történetéhez. Nyelvtudományi Közlemények 87: 49–87.
- Honti, László 1997: Numerusprobleme (Ein Erkundungszug durch den Dschungel der uralischen Numeri). Finnisch-Ugrische Forschungen 54: 1–126.
- Honti László 1999: Az obi-ugor konzonzantizmus története. Studia Uralo-Altaica. Supplementum 9. JATE, Szeged.
- Honti László 2010–2011: Personae ingratisimae? A 2. személyek jelölése az uráliban. Nyelvtudományi Közlemények 107: 7–57. = Honti 2014.
- Honti, László 2012a: Das Zeitalter und die Entstehung der Personalpronomina mit velaren Vokalen. Mémoires de la Société Finno-Ougrienne 264: 121–129.
- Honti, László 2012b: Eine Lautanomalie im Kreise der uralischen Personalpronomina. In: Winkler, Eberhard – Bartens, Hans-Hermann – Hasselblatt, Cornelius (Hrsg.), Lapponicae investigationes et uralicae. Festschrift zum 65. Geburtstag von Lars-Gunnar Larsson. Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica. Band 82. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden. 71–82.
- Honti László 2013a: „**Vanni vagy nem vanni*” ’to be or not to be’, avagy létige és kopula az uráli nyelvekben. Nyelvtudományi Közlemények 109: 7–32. ≈ Honti 2013b.
- Honti, László 2013b: Seinsverben und Kopulae im Uralischen. Linguistica Uralica 49: 241–272. ≈ Honti 2013a.
- Honti, László 2013c: Széljegyzetek instabil tövű igéink történetéhez. In: Honti László, Magyar nyelvtörténeti tanulmányok. Károli Könyvek. Károli Gáspár Református Egyetem – L’Harmattan Kiadó, Budapest. 201–254.
- Honti, László 2013d: Comments on Uralic Phonology. Acta Linguistica Hungarica 60: 1–68.
- Honti László 2014: Personae ingratisimae? A 2. személyek jelölése az uráliban. Székfoglalók a Magyar Tudományos Akadémián. A 2010. május 3-án megválasztott akadémikusok székfoglalói. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest. = Honti 2010–2011.
- Honti László 2017a: Némely uráli mássalhangzókról. Folia Uralica Debreceniensia 24: 40–64.
- Honti László 2017b: A magyar és a nyugati ótörök szókészleti kapcsolatairól. Segédkönyvek a nyelvészet tanulmányozásához 196. Tinta Könyvkiadó, Budapest.
- Honti László 2018: Ósmagyar hangtörténeti talányok 2. U/FU/Ug *-t- ösm. *-δ- ≧ *-z- > m. -d(-) ~ -z(-). Magyar Nyelv 114: 23–43.
- Honti, László 2019a: Bemerkungen zum Bestand der dentalen Spiranten der U/FU/Ug Grundsprache. Ural-Altaic Studies / Урало-алтайские исследования 4(35): 119–135.
- Honti László 2019b: Ósi esetragok „rejtőzködő” ugor képviselői. Magyar Nyelv 115: 385–407.
- Honti, László 2020a: Zur Frage nach den dentalen Spiranten in den Vorgängern der uralischen Sprachen. Folia Uralica Debreceniensia 26: 75–106.

- Honti László 2020b: *Látlak, nézlek – minek nevezzetek?* Magyar Nyelv 116: 402–416.
- Horger Antal 1926: A többes 1. személyű tárgyas igealakok ragja és a magyar igeragozás őstörténete. In: Emlékkönyv Csengery János hetvenedik, tanári működésének negyvenötödik és egyetemi tanárságának harmincadik évfordulójára. Szeged Városi Nyomda és Könyvkiadó Rt., Szeged. 179–188.
- Horger Antal 1927: *Sajó* és társai. Magyar Nyelv 23: 497–502.
- Horger Antal 1931: A magyar igeragozás története. Acta Litterarum AO Scientiarum Reg. Universitatis Hung. Francisco-Josephinae. Sectio: Philologico-Historica. Tom. II. Szegedi Városi Nyomda és Könyvkiadó R.-T., Szeged.
- Imre Samu 1971: A mai magyar nyelvjárások rendszere. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Itkonen, T. I. 1958: Wörterbuch des Kolta- und Kolalappischen I. Koltan- ja kuolanlapin sanakirja I. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVI. Suomalais-ugrilainen Seura, Helsinki. = KKLp 1.
- Jakab László 1964: A felszólító módjel kérdéseihez. Magyar Nyelvjárások 10: 37–50.
- Jakab László 1999: A felszólító módjel kérdéseihez. In: Jakab László, Tanulmányok az igeragozás köréből. A debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézetének kiadványai, 73. szám. Kossuth Lajos Tudományegyetem Magyar Nyelvtudományi Intézete, Debrecen. 105–121.
- Juhász Jenő 1939: A magyar igei személyragok történetéhez. Magyar Nyelv 35: 282–285.
- Kálmán Béla 1965: A 2. személy *-d* ragja. Magyar Nyelv 61: 165–170.
- Kannisto, Artturi – Eiras, Vuokko – Moisio, Arto 2013: Wogulisches Wörterbuch. Gesammelt und geordnet von A. K., bearbeitet von V. E., herausgegeben von A. M. Lexica Societatis Fenno-Ugricae XXXV. Kotimaisten Kielten Keskuksen Julkaisuja 173. Societé Finno-Ougrienne – Kotimaisten Kielten Keskus, Helsinki. = K-WWb.
- Katzschmann, Michael 1977: Bemerkungen zum uralischen Konjugationssystem. Finnisch-Ugrische Mitteilungen 1: 127–148.
- KKLp 1 = Itkonen 1958.
- Klemm Antal 1925: A *-lak, -lek* tárgyas személyrag eredete. Magyar Nyelv 21: 256–259.
- Klemm Antal 1928–1940: Magyar történeti mondattan. A magyar nyelvtudomány kézikönyve II/6/1, II/6/2, II/6/3. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- M. Korchmáros Valéria 1973–1974: A magyar tárgyas igeragozás kialakulásának relatív kronológiájához. Néprajz és Nyelvtudomány 17–18: 161–168.
- Korhonen, Mikko 1981: Johdatus lapin kielen historiaan. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 370. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Korompay Klára 1991: A névszójelezés. In: Benkő 1991: 259–283.
- A. Kövesi Magda 1971: A magyar birtokos személyragozási rendszer kialakulásának kronológiájához. Magyar Nyelv 67: 35–46.
- Kukkonen, Pirkko 1984: Die merkmallosen Verbformen in den uralischen Sprachen. Finnisch-Ugrische Forschungen 46: 1–34.

- Kulonen, Ulla-Maija 1993: Johdatus unkarin kielen historiaan. Suomi 170. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Kulonen, Ulla-Maija 2001: Zum *n*-Element der zweiten Personen besonders im Obugrischen Finnisch-Ugrische Forschungen 56: 151–174.
- K-WWb = Kannisto et al. 2013.
- Lakó, György 1990: Zur Frage der verbalen Flexion in der finnisch-ugrischen Grundsprache. In: Gedenkschrift für Irén N. Sebestyén (1890–1978). Specimina Sibirica 3. Janus Pannonius Tudományegyetem, Pécs. 129–135.
- Lehmann, Christian 1988: On the Function of Agreement. In: Barlow, Michael – Ferguson, Charles A. (eds), Agreement in Natural Languages. Approaches, Theories, Descriptions. Center for the Study of Language and Information, Stanford. 55–65.
- B. Lőrinczy Éva (szerk.) 1988: Új magyar tájszótár. Második kötet. E–J. Akadémiai Kiadó, Budapest. = ÚMTSz 2.
- B. Lőrinczy Éva (szerk.) 1992: Új magyar tájszótár. Harmadik kötet. K–M. Akadémiai Kiadó, Budapest. = ÚMTSz 3.
- B. Lőrinczy Éva (szerk.) 2010: Új magyar tájszótár. Ötödik kötet. Sz–Zs. Akadémiai Kiadó, Budapest. = ÚMTSz 5.
- Lyons, John 1992: Introduction to theoretical linguistics. Cambridge University Press, Cambridge.
- Majtyinszkaja, K. Je. 1979: К. Е. Майтинская, Историко-сопоставительная морфология финно-угорских языков. Наука, Москва.
- Mark, Julius 1931: Das System der Possessivsuffixe in den uralischen Sprachen. Õpetatud Eesti Seltsi Toimetised 1929. Õpetatud Eesti Selts, Tartu. 50–62.
- Melich János 1910–1911: Jegyzetek a Müncheni és a Bécsi-kódexhez. Nyelvtudományi Közlemények 40: 233–245, 362–385.
- Melich János 1911: Alaktani magyarázatok. Magyar Nyelv 7: 241–246.
- Melich János 1913: A magyar tárgyias igeragozás. (Alaktani fejtegetés.) Magyar Nyelv 9: 1–14, 58–67, 105–111, 152–161, 207–212, 248–254, 297–306, 337–345, 392–399. = Melich 1914.
- Melich János 1914: A magyar tárgyias igeragozás (Alaktani fejtegetés). A Magyar Nyelvtudományi Társaság Kiadványai 14. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. = Melich 1913.
- Mészöly Gedeon 1931: A Halotti Beszéd tárgyias elbeszélő múlt alakjai magyar és finn-ugor szempontból. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- Mészöly Gedeon 1942: Nyelvtörténeti fejtegetések a Halotti Beszéd alapján. Acta Universitatis Szegediensis. Sectio Philologica. XIV. kötet. Ferenc József-Tudományegyetem, Szeged. 90–112.
- Mészöly Gedeon 1982: Ómagyar szövegek nyelvtörténeti magyarázatokkal. In: Mészöly Gedeon, Népünk és nyelvünk. Gondolat, Budapest. 256–495.

- Mikola Tibor 1966: A tárgyrag és a tárgyas ragozás kérdéséhez. *Magyar Nyelv* 62: 441–461.
- Mikola, Tibor 1988: Geschichte der samojedischen Sprachen. In: Sinor 1988: 219–263.
- Mikola, Tibor 2004: Studien zur Geschichte der samojedischen Sprachen aus dem Nachlass herausgegeben von Beáta Wagner-Nagy. *Studia Uralo-Altica* 45. Szegedi Tudományegyetem Finnugor Tanszék, Szeged.
- MoMaSz 1 = Péntek 2016.
- Moór Elemér 1952: Die Ausbildung des ungarischen Konsonantismus. *Acta Linguistica Academiae Scientiarum Hungaricae* 2: 1–96.
- Munkácsi Bernát 1918–1919: Vom Köktürkischen zum Osmanischen. *Keleti Szemle* 18: 124–142.
- NyH⁷ = Szinnyi 1927.
- Nyíri Antal 1973: A magyar igeragozás történetéhez. *Magyar Nyelv* 69: 140–158.
- Nyíri Antal 1973–1974: A magyar indeterminált (alanyi) és determinált (tárgyas) igeragozási rendszer kialakulásának története. *Néprajz és Nyelvtudomány* 17–18: 149–159. = Nyíri 2004.
- Nyíri Antal 2004: A magyar indeterminált (alanyi) és determinált (tárgyas) igeragozási rendszer kialakulásának története. In: Nyíri Antal, Szófejtések és nyelvtörténeti tanulmányok. Juhász Nyomda Kft., Szeged. 17–28. = Nyíri 1973–1974.
- NySz 2 = Szarvas – Simonyi 1891.
- Ostrowski, Manfred 1982: Zum Konzept der Kongruenz. In: Seiler, Hansjakob – Lehmann, Christian (Hrsg.), *Apprehension. Das sprachliche Erfassen von Gegenständen. Teil I. Bereich und Ordnung der Phänomene*. Gunter Narr Verlag, Tübingen. 252–269.
- Pánity Vukoszava 1913: Néhány sz hanggal bővülő v-tő kódexeinkben. *Nyelvtudományi Közlemények* 42: 174–219.
- Papp István 1968: Unkarin kielen historia. *Tietolipas* 54. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura*, Helsinki.
- Papp István 2014: Magyar nyelvtörténet. Kézirat. Debrecen.
http://mnytud.arts.unideb.hu/ukh/papp_ukh.pdf
- Péntek János (szerk.) 2016: A moldvai magyar tájnyelv szótára I/1. A–K. Erdélyi Múzeum Egyesület, Kolozsvár. = MoMaSz 1.
- Pusztay János 1993: Rendszerkényszer és logika (Megjegyzések az uráli nyelvek személyes névmásaihoz). In: Hegedüs Attila – Laczkó Krisztina – Papp Lajos (szerk.), 103 tanulmány Hajdú Mihály 60. születésnapjára. *Névtani Értesítő* 15. ELTE Magyar Nyelvészeti Tanszékcsoport Névkutató Munkaközössége, Budapest. 269–270.
- Rapola, Martti 1933/1965: Suomen kirjakielen historia pääpiirteittäin. I. Vanhan kirjasuomen kirjoitus- ja äänneasun kehitys. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia* 197. *Suomalaisen Kirjallisuuden Seura*, Helsinki.

- Rapola, Martti 1966, Suomen kielen äännehistorian luennot. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki.
- Ravila, Paavo 1941: Über die Verwendung der Numeruszeichen in den uralischen Sprachen. *Finnisch-Ugrische Forschungen* 27: 1–136.
- Rédei Károly 1962: A tárgyas igeragozás kialakulása. *Magyar Nyelv* 58: 421–435.
- Rédei, Károly 1988a: Geschichte der permischen Sprachen. In: Sinor 1988: 351–394.
- Rédei, Károly 1988b: Uralisches Etymologisches Wörterbuch. Band I. Uralische und finnisch-ugrische Schicht. Akadémiai Kiadó – Otto Harrassowitz, Budapest – Wiesbaden. = UEW 1.
- Rédei, Károly 1989a: Über die finnougriische Konjugation unter besonderer Berücksichtigung der ungarischen Personalaffixe. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 82: 193–209.
- Rédei Károly 1989b: A finnugor igeragozásról különös tekintettel a magyar igei személyragok eredetére. *Nyelvtudományi Közlemények* 90: 143–161.
- Rédei Károly 1990: Adalék a finnugor *-j (-i) múltidő-jel megfelelőihez. *Magyar Nyelv* 86: 75–77.
- Rédei Károly 1991a: Kiegészítő megjegyzések a finnugor *-j (-i) múltidő-jel osztják folytatójához. *Magyar Nyelv* 87: 447–449.
- Rédei Károly 1991b: Felfogásbeli különbségek a magyar nyelvtörténet egyes kérdéseiben a magyar és a finnugor nyelvtudományban. In: Kiss Jenő – Szűts László (szerk.), *Tanulmányok a magyar nyelvtudomány történetének témaköréből*. Akadémiai Kiadó, Budapest. 543–549.
- Rédei Károly 1996: A protouráli *t többesjel eredete. In: Mészáros Edit (szerk.), *Ünnepi könyv Mikola Tibor tiszteletére*. A JATE Finnugor Tanszék különkiadványa. JATE Finnugor Tanszék, Szeged. 260–264.
- Rédei Károly 2001: Magyar *hisz* 'glauben'. *Folia Uralica Debreceniensia* 8: 501–504.
- Ruzsiczky Éva 1961: A szóképzés. In: Tompa József (szerk.), *A mai magyar nyelv rendszere*. Leíró nyelvtan. I. kötet. Bevezetés, hangtan, szótan. Akadémiai Kiadó, Budapest. 333–420.
- Sámson Edgár 1953: Igeragozási kérdések. *Magyar Nyelv* 49: 341–348.
- Sárosi Zsófia 2003/2005: Morfématörténet. In: Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.), *Magyar nyelvtörténet*. Osiris tankönyvek. Osiris Kiadó, Budapest. 129–172.
- Setälä, E. N. 1886: Zur Geschichte der Tempus- und Modusstambildung in den finnisch-ugrischen Sprachen. *Väitöskirja*. Helsinki.
- Setälä, E. N. 1887/1981: Zur Geschichte der Tempus- und Modusstambildung in den finnisch-ugrischen Sprachen. *Journal de la Société Finno-Ougrienne* 2.
- Setälä, E. N. 1912a: Über Art, Umfang und Alter des Stufenwechsels im Finnisch-Ugrischen und Samojedischen. *Finnisch-Ugrische Forschungen*. *Anzeiger* 12: 1–128.
- Setälä, Emil 1912b: Az -n rag a magyar igék 3. személyében. *Magyar Nyelvőr* 41: 29–33.

- Simonyi Zsigmond 1905: A magyar nyelv. Második, átdolgozott kiadás két térképpel s két külön melléklettel. Athenaeum, Budapest.
- Simonyi, Zsigmond 1907: Die ungarische Sprache. Geschichte und Charakteristik. Verlag von Karl J. Trübner, Straßburg.
- Simonyi Zsigmond 1913: Hibás olvasatok. Magyar Nyelvőr 42: 233–234.
- Sinor, Denis (ed.) 1988: The Uralic Languages. Description, History and Foreign Influences. Handbuch der Orientalistik. E. J. Brill, Leiden – New York – København – Köln.
- Steinitz, Wolfgang 1989: Dialekt von Keuši. In: Steinitz, Wolfgang, Texte aus dem Nachlaß. Ostjakologische Arbeiten. Band III. Akadémiai Kiadó – Akademie-Verlag – Mouton, Budapest – Berlin – Den Haag. 221–314.
- Steinitz, Wolfgang 1966–1993: Dialektologisches und etymologisches Wörterbuch der ostjakischen Sprache. Lieferung 1–15. Akademie-Verlag, Berlin. = DEWOS.
- Szarvas Gábor – Simonyi Zsigmond (szerk.) 1891: Magyar nyelvtörténeti szótár a legregibb nyelvmélekektől a nyelvújításig. Második kötet. J–S. Hornyánszky Viktor Akadémiai Könyvkereskedése, Budapest. = NySz 2.
- Szegfű Mária 1991: A névszóképzés. In: Benkő 1991: 188–258.
- Szerebrennyikov, B. A. 1963: Б. А. Серебренников, Историческая морфология пермских языков. Издательство Академии наук СССР, Москва.
- Szerebrennyikov, B. A. 1964: Б. А. Серебренников, Основные линии развития падежной и глагольной систем в уральских языках. Наука, Москва.
- Szerebrennyikov, B. A. 1974: Б. А. Серебренников, Вероятностные обоснования в компаративистике. Наука, Москва.
- Szinnyei József 1888: A birtokos személyragozásról. Magyar Nyelvőr 17: 1–8, 98–110, 145–154, 193–203, 241–249.
- Szinnyei József 1905: Simonyi Zsigmond. A magyar nyelv. Nyelvtudományi Közlemények 35: 427–451.
- Szinnyei, József 1910: Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. G. J. Göschen'sche Verlagshandlung, Leipzig.
- Szinnyei József 1911–1912: A magyar *-n* személyrag. Nyelvtudományi Közlemények 41: 237–240.
- Szinnyei József 1915: A magyar tárgyias igeragozás. Magyar Nyelv 11: 1–15.
- Szinnyei József 1922: Finnisch-ugrische Sprachwissenschaft. Zweite, verbesserte Auflage. Vereinigung wissenschaftlicher Verleger – Walter de Gruyter & Co., Berlin – Leipzig.
- Szinnyei József 1927: Magyar nyelvhasználat. Hetedik, javított és bővített kiadás. Finn-ugor kézikönyvek 3. Kókai Lajos kiadása, Budapest. = NyH⁷.
- Tauli, Valter 1956: The Origin of Affixes. Finnisch-Ugrische Forschungen 32: 170–225.
- Thomsen, Vilhelm 1912: A magyar tárgyias ragozásról. Magyar Nyelvőr 41: 26–29.
- TMNy = Balassa – Simonyi 1895.

UA = Budenz 1884–1894.

UEW 1 = Rédei 1988b.

ÚMTSz 2 = B. Lőrinczy 1988.

ÚMTSz 3 = B. Lőrinczy 1992.

ÚMTSz 5 = B. Lőrinczy 2010.

Uotila, T. E. 1933: Zur Geschichte des Konsonantismus in den permischen Sprachen. *Mémoires de la Société Finno-Ougrienne* 65.

Wiklund, K. B. 1915: Zur Geschichte der Personal- und Possessivsuffixe im Uralischen. *Le Monde Oriental* 9: 1–11.

Zaicz Gábor (szerk.) 2006: Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. Tinta Könyvkiadó, Budapest. = ESz.

Zelliger Erzsébet 1980: Egy hiányzó láncszem történeti és leíró alaktani rendszerezésünk összekapcsolásához. *Nyelvtudományi Értekezések* 104: 775–780.

Zsirai Miklós 1931: Horger Antal: A magyar igeragozás története. *Magyar Nyelv* 27: 195–203.

Zsirai Miklós 1942: Névmástanulmányok. In: Emlékkönyv Melich János hetvenedik születésnapjára. Magyar Nyelvtudományi Társaság, Budapest. 487–502.

*

Second person nominal and verbal suffixes in Hungarian (a historical study)

Hungarian second person verbal and nominal suffixing involves the following morphemes: Sg2: *-d, -l, -sz, -∅*, Pl2: *-tok/-tők/-tök*.

The author considered the explanations that have been offered regarding the origin and history of these suffixes but he accepted them only in two instances: in the case of *-d* and *-tok/-tők/-tök*. Earlier, linguists unanimously accepted the hypothesis that these suffixes had developed through the agglutination of the Sg2 **tš*, and the Pl2 **tšk* personal pronouns in the era of the Proto-Uralic language. Furthermore, the Sg2 suffix had been created with voicing ($t > d$) to avoid homonyms, e.g. **füle-t* 'füled' (ear; Sg2 possessive) ↔ **füle-t* 'fület' (ear; Sg3. accusative) > *füle-d* 'füled' (ear; Sg2 possessive) ↔ *füle-t* 'fület' (ear; Sg3 accusative), **néz-ē-t* 'nézed' (to look at; Sg2 present) ↔ **néz-ē-t* 'nézett' (to look at; Sg3 past) > *néz-ē-d* 'nézed' (to look at; Sg2 present) ↔ (**néz-ē-t* >) *néz-ē-tt* 'nézett' (to look at; Sg3 past). Pl2 did not have homonymous pairs, so *t* was preserved: *füle-tők* 'fületek' (ear; Pl2 possessive), *néz-tők* 'néztek' (to look at; Pl2 present). Also, *t* could be preserved in Pl2 suffixes, because Pl2 was much less frequent both in the possessive and in the verbal declensions than Sg2. According to the generally

accepted historical explanation, the *-l* and *-sz* verbal suffixes may have developed from a frequentative verbal suffix to a time marking suffix in Sg2, e.g. *néz-él* (to look at; Sg2 present), *látasz* (to see; Sg2 present). The present paper however suggests that these suffixes originated from the pronoun **tš*. The basis for this hypothesis is the fact that an intervocalic **t* (similarly to other stops in the protolanguage) could develop into a fricative, which then could turn into **l* and then to **θ* and to **s* (=today's *sz*) through further phonetic changes:

tes-el = *tész-él* (to do; Sg2 present)
*tes-: **tes-et* > **tes-ed* $\gtrsim$ **tes-eθ*
 (**tes-eθ* >) **tes-es* = *tész-ész* $\gtrsim$ *téssz* (= *tész-sz*)

The **t* > **θ* > **l* change had been suggested as early as a hundred years ago first, but those linguists reached the right conclusion on improper grounds (Proto-Uralic/Finno-Ugric consonant gradation has proved to be wrongly hypothesized since). Balto-Finnic and Samoyedic languages produced similar changes, which supports this explanation.

The *-∅* suffix has also got long history in academic literature. Several linguists thought that on the basis of the standard Hungarian *vagy* 'vagy' (to be; Sg2 present), *mégy* 'mész' (to go; Sg2 present) or the dialectal *lëgy* (~standard *lëgyën*) 'legyen' (to be; Sg3 conjunctive) the personal suffixes were only added to the verbal and nominal stems in the Proto-Hungarian era and until then the singular verb forms and the nouns used to refer to a possession were bare stems without suffixes. In the case of the verb forms *vagy* 'vagy' (to be; Sg2 present) and *mégy* 'mész' (to go; Sg2 present) the author suggests truncation (see the dialectal *vagysz* and *mégysz*) while the conjunctive *lëgy* 'legyen' (to be; Sg3 conjunctive) is truly an unsuffixed form, though this is not a rare case in Sg3. This form is almost completely identical with the Sg2 imperative verb form: *lëgy!* 'lëgy!' (to be; Sg2 conjunctive). Similar examples in German are e.g. *er warte* '(hogy) ő várjon' (to wait; Sg2 conjunctive), *er bitte* '(hogy) ő kérjen' (to ask for; Sg2 conjunctive). However, these forms are mostly identical with the Sg2 imperative forms: *warte!* 'várj!, vár(ja)d!' (to wait; Sg2 imperative) *bitte!* 'kérj!, kér(je)d!' (to ask for; Sg2 imperative).

Keywords: Hungarian language, Proto-Uralic/Finno-Ugric, personal suffixes, historical morphology, historical phonology.

LÁSZLÓ HONTI